

Снежана В. Јелесијевић¹
Универзитет у Београду,
Филолошки факултет,
Катедра за славистику
Београд (Србија)

323.1(=163.41)
271.222(497.11)
271.22(497.11)-36
Оригинални научни рад
Примљен 11/07/2024
Прихваћен 26/10/2024
doi: [10.5937/socpreg58-52134](https://doi.org/10.5937/socpreg58-52134)

СПОМЕНИЦИ РАНИХ ИСТОЧНОСЛОВЕНСКО-СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ВЕЗА КАО ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА²

Сажетак: Већи део рада посвећен је излагању досадашњих важнијих резултата проучавања Законоправила Светог Саве, укључујући податке о српскословенским преписима, српској скраћеној редакцији и примерцима московске штампане Крмчије из 1649–1653. у домаћим збиркама. Даје се сажет преглед уочених трагова примене Законоправила и његовог утицаја на живот и свест Срба у средњем веку. Значајно место међу њима има остваривање идеје симфоније Цркве и државе, и њихова сарадња у регулисању брачних односа. Аутор је мишљења да је личност Светог Саве и његово деловање, а у оквиру њега и Законоправило, допринело обликовању српског идентитета. Осврће се на значај Жичке беседи Светог Саве о правој вери и Синодика Православља, и скреће пажњу на неопходност проучавања српских преписа Пандекта Никона Црногорца.

Кључне речи: Законоправило, Свети Сава, Беседа о правој вери, Синодик Православља, Пандекте Никона Црногорца

Последњом четвртином 12. века, када се Србија и Бугарска ослобађају зависности од Византије, и средином 13. века после најезде Татара стара Руска држава пада под њихову власт, омеђује се период првог источнословенског утицаја на књижевност и писменост Јужних Словена. Свој корпус текстова, осут услед неповољних културно-историјских околности, Срби и Бугари тада допуњују текстовима старе

¹ snezana.jelesijevic@fil.bg.ac.rs; 0000-0002-4325-2262

² Истраживање спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, 1561, Историја формирања српског идентитета и теоријске контроверзе о покушајима његове деконструкције – FSITC / This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, #1561, Formation of Serbian identity and theoretical controversies concerning attempts of its deconstruction – FSITC.

руске књижевности и писмености (Turilov 2007, str. 162). Једини подаци писаних извора о тадашњим руско-јужнословенским везама су они из житија Светог Саве, о његовим контактима са Русима, и из Житија Светог Гаврила Лесновског, о руском монаху у Средцу (Turilov 2007, str. 163). Основни и поуздани извори за проучавање првог источнословенског утицаја су сведочанства бугарских и српских рукописа, потеклих од источнословенских предложака (Turilov 2007, str. 163–167; Turilov, 2011; Turilov, 2014, str. 139–245). Међу споменицима сачуваним у српскословенским преписима, у којима је одражен тај утицај или су присутни русизми чије порекло још није разјашњено, издвојили смо оне који могу бити извори за проучавање српског идентитета, а посебно удела и значаја православне вере у његовом израђивању.

I. На челу тих споменика је Законоправило или Крмчија Светог Саве.³ Има 64 главе. У тај број не улази уводних шест глава, које обухватају чланке о Васељенским и Помесним саборима, тумачење Nikeјско-цариградског Символа вере, молитава Исусове и „Оче наш“, два предговора и регистар у 14 наслова. Канони су изложени углавном у скраћеној (синоптичкој) редакцији, која се приписује Стефану Ефеском, са тумачењима ђакона Алексија Аристина, некад и Јована Зонаре. Низ канона је изложен у целини, са тумачењима Јована Зонаре. Међу законима византијских царева је потпуни текст „Прохирона“, Зборник Јустинијанових новела у 87 глава, новеле Алексија I Комнина. Постоје и одлуке патријарашких синода. Преостали део садржи разне посланице на дисциплинарне теме, догматске трактате, антијеретичке чланке, тумачење Литургије, молитве из чина исповести. Има блок антилатинских глава које се не срећу у ранијим словенским крмчијама. Неки преписи садрже допунске чланке.⁴

О времену настанка Законоправила саопштава јеромонах Доментијан у Житију Светог Саве, написаном 1242–1243. или 1253–1254. године (Juhás-Georgievska, 2003, str. 2). Пошто је 1219. у Nikeји рукоположен за архиепископа, Сава је отишао на Свету Гору, па у Солун, у манастир Филокал, где књиге цнѡгѣн прѣписна законѣны. ѿ исправленѣи

³ Најстарији нама познати помен назива Крмчија („кормчија“) код Срба нашли смо у Опису српских фрушкогорских манастира из 1753. године. Тако је названа једна од московских књига манастира Раковац (Ruvac, 1903, str. 404), по свој прилици, штампана Крмчија из 1649–1653. године. За руски назив „Кормчаја“ Срби су могли да сазнају и раније: у Русији он широко улази у употребу од средине 17. века (Belyakova & Turilov, 2015, str. 52, 57). На коришћење имена Крмчија за Законоправило Светог Саве у нашој средини вероватно је додатно утицао наслов првих поновљених издања поменуте штампане Крмчије, у чијој је основи Законоправило Светог Саве: Кормѣчал (1785, издање старовераца, Варшава); Кормчаа (1787, Свети Синод, Москва). При преузимању у српски језик, руски назив је био преудешен вероватно под утицајем српскословенског крѣмѣни (према читању: крмчиј), које као и старо руско крѣмѣни, од кога и потиче назив „Кормчаја“, значи 'крманош', 'кормилар' (Daničić, 1863, str. 499; Miklosich, 1862–1865, str. 316; Avanesov, 1991, str. 372). О пореклу назива „Кормчая книга“, његовим тумачењима у науци и значењу вид. Belyakova & Turilov, 2015, str. 52; Bulanin, 2017. О вредности његовој и умесности и практичности примене и у погледу Законоправила Светог Саве: Belyakova & Turilov, 2015, str. 52; Belyakova, Moshkova, Oparina, 2017, str. 32–33. У раду ћемо користити оба назива за исти споменик: Законоправило и Крмчија.

⁴ Општи преглед садржаја дат је према Belyakova & Turilov, 2015, str. 53; Troitsky, 1952, str. 76–93. О случајевима различитог комбиновања текста канона и тумачења у Законоправилу вид. Belyakova, 2002, str. 45–46; Petrović, 2003, str. 33–39; Troitsky, 1952, str. 72.

вѣрѣ. нѣже трѣбоваше съборнаа емоу цр(ъ)к(ъ)вы (Domentijan, 2001, str. 212). Дошавши у Србију, изабрао је неке од својих ученика и рукоположио их за епископе. Послао их је сваког у своју епархију, давши им *книгы законныѣ* (Domentijan, 2001, str. 224).

Познато је једанаест српскословенских преписа Законоправила: 1) Иловички, 1262. година⁵ (Bogdanović, 1982, str. 47; Mošin, 1955, str. 48–54; Shchapov, 1978, str. 261; Troitsky, 1952, str. 34–35; Petrović, 1991 – фототипија; Petrović & Štavljanin Đorđević, 2005. – издање текста); 2) Рашки, 1305. година (Bulatova, 1976; Knyazevskaya i dr., 2002, str. 508–513; Sreznevsky, 1871; Shchapov, 1978, str. 261–262; Troitsky, 1952, str. 35); 3) Сарајевски, крај 13. – прва трећина (четвртина?) 14. века (Bogdanović, 1982, str. 47; Shchapov, 1978, str. 262; Stjepanović & Gligić, 2013. – фототипија; Troitsky, 1952, str. 41–48; Turilov, 2013, str. 44–48, 52–57); 4) Дечански, почетак (или прва четвртина) 14. века (Bogdanović, 1982, str. 47; Bogdanović i dr., 2011, str. 455–462; Shchapov, 1978, str. 261; Troitsky, 1952, str. 35–39; Turilov, 2013, str. 44, 53–54); 5) Пчињски, 1360–1370. година (Bogdanović, 1982, str. 47; Shchapov, 1978, str. 262; Troitsky, 1952, str. 39–41)⁶; 6) Хиландарски (Бечки), седма деценија 14. века (Birkfellner, 1975, str. 186–190; Prolović, 1986, str. 207–208; Shchapov, 1978, str. 262; Troitsky, 1952, str. 50–51); 7) Београдски, трећа четвртина 15. века (Bogdanović, 1982, str. 47; Štavljanin Đorđević, Grozdanović Pajić, Cernić, 1986, str. 104–109; Shchapov, 1978, str. 262; Troitsky, 1952, str. 48–50); 8) Милешевски (Букурешки), прва четвртина 16. века (Belyakova & Turilov, 2015, str. 54; Panaitescu, 1959, str. 379–383; Shchapov, 1978, str. 262–263; Troitsky, 1952, str. 62; Yatsimirsky, 1900, str. 1261–1263); 9) Савински, 1535–1545. година (Bogdanović, 1978a, str. 92; Bogdanović, 1982, str. 47; Milaš, 1884; Stanković, 1998, str. 276–277; Shchapov, 1978, str. 263; Troitsky, 1952, str. 51–59); 9) Пећки, 1552. година (Bogdanović, 1982, str. 47; Shchapov, 1978, str. 263; Troitsky, 1952, str. 59–62); 11) Морачки, 1615. година (Bogdanović, 1982, str. 47; Dučić, 1877; Mošin, Vasiljev, Bogdanović, Grozdanović Pajić, 2017, 221–224; Petrović, 1990, str. 125–143; Shchapov, 1978, str. 263; Troitsky, 1952, str. 62–63).

Четири преписа – Рашки, Милешевски, Пећки и Морачки – садрже запис, по коме се „овај божански спис“ појавио на нашем језику „старањем и великом љубављу и жељом од детињства освештаног и благочастивог и преосвећеног и првог архиепископа све Српске земље, кир Саве...“⁷

До различитих закључака о генеалошком односу преписа дошли су Сергеј Троицки и Иван Жужек, с једне стране, и Јарослав Николајевич Шчапов, с друге

⁵ Податак о времену настанка преписа даје се према последњим описима, изузев код Сарајевског (Turilov, 2013), Букурешког (Belyakova & Turilov, 2015) и Савинског (Stanković, 1998). Сигнатуре рукописа на простору некадашње Југославије вид. у Bogdanović, 1982, str. 47.

⁶ Према Владимиру Мошину, наведено датирање према воденим знацима припада Александру Соловјеву, што Сергеје Троицки не наводи (Soloviev, 1932, str. 31–32; Mošin, 1953, str. 61). Према палеографским подацима рукопис је ближи средини 14. века (Mošin, 1953, str. 61). Вид. коментар С. Троицког на обе опаске (Troitsky, 1955, str. 121).

⁷ Наш превод према Морачком препису (Soloviev, 1926, str. 36). Вид. издање записа у Милешевском и Рашком (Yatsimirsky, str. 1263; Sreznevsky, 1871, str. 201). У Пећком (Архив Српске академије наука и уметности, 450) је на страни 417б. У Иловичком је сачуван почетак наведеног записа (Soloviev, 1926, str. 36), док се речи о Светом Сави ту односе на епископа зетског Неофита, по чијем налогу је препис рађен (Petrović, 1991, str. 398b, 400a; Trifunović, 2013, str. 7–10).

(Troitsky, 1952, str. 34, 35, 39, 40–41, 44, 46–48, 49, 50, 52, 54–59, 60, 61–62, 63, 66–71; Žužek, 1964, str. 35–37; Shchapov, 1978, str. 123–135). Критички осврт на стему С. Троицког дао је В. Мошин (Mošin, 1953, str. 62–63).

Основни текст издања Законоправила чини Иловички препис (Petrović & Štavljanin Đorđević, 2005). Разнотченија су донета из трију – Рашког, Сарајевског и Морачког (Štavljanin Đorđević, 2005, str. XXIII).

Постоји и скраћена редакција Законоправила. Сачувана је у пергаментном делу конволута, писаном српском редакцијом (Государственный исторический музей [ГИМ], Собрание А. И. Хлудова [Хлуд.], 76, str. 91а–187а). Према Анатолију Аркадјевичу Турилову, тај део кодекса може се прилично сигурно датирати последњом четвртином 13. – првом трећином 14. века, при чему се датирање може сузити на прву четвртину – трећину 14. века. Проучавалац претпоставља да га је преписао дијак Георгије Радослав, можда и за себе, када је постао свештеник. Заглавље, које се разликује од заглавља пуних српских преписа, највероватније сведочи о томе да је ова редакција била намењена свештенику (духовнику): „Правило святых апостол и святых отец, наказание презвутером и дияконом и всему священническому чину и како подобает презвутером... приимати духовную детцу и наказовати их...” (Turilov, 2013, str. 51). Степен скраћивања изворног текста није могуће у потпуности установити, јер је низ листова изгубљен (Turilov, 2013, str. 48–52, 57–61). Прави садржај овог дела рукописа установила је Јелена Владимировна Бељакова (Belyakova, 2007, str. 114–115, 128; Belyakova & Turilov, 2015, str. 53, 55). Она сматра да због губитка многих листова није потпуно јасна замисао редактора, али је несумњива тежња да се начини скраћена редакција, намењена духовницима (Belyakova i dr., 2017, str. 52).

До сада је писано о русизмима у Иловичком, Хиландарском, Пчињском, Београдском, Рашком, Сарајевском и Морачком препису (Jagić, 1874, str. 70–93; Mošin, 1955, str. 24; Reinhart, 1983; Reinhart, 1985; Sobolevsky, 1910, str. 178–180; Soloviev, 1932, str. 39–40; Speranskij, 1930, str. 260, 261; Speranskij, 1960, str. 30–31, 36; Štavljanin Đorđević, 1996; Štavljanin Đorđević, 2003; Štavljanin Đorđević, 2004–2005). Луција Цернић је установила да је први од тројице писара Иловичког преписа био Рус. Према њеној претпоставци, русизми у преосталом делу рукописа, из пера Богдана и његовог сарадника, потичу од предлошка који је преписао поменути руски писар. Помишља да је он могао бити писар преписа Законоправила, начињеног по налогу будимљанског епископа Теофила 1252. године, од кога је потекао Морачки препис.⁸ Тако учествовањем руског писара у преписивању Законоправила Л. Цернић покушава да објасни појаву русизама у њему (Cernić, 1981). Јоханес Рајнхарт је установио да се неки русизми у тексту руског писара Иловичког преписа не срећу у оном делу који је преписао Богдан и да само код Богдана постоје облици 3. лица имперфекта са аугментом -тъ, каквих има и у Хиландарском, Пчињском и Београдском препису. На основу испитивања језика Иловичког, Хиландарског, Пчињског и Морачког преписа проучавалац закључује да је протограф садржавао изванредан број русизама и да највећи број русизама у ортографији и граматички не припада њему, већ Иловичком

⁸ Да ли Л. Цернић Теофилов препис из 1252. године сматра предлошком Иловичког: „Теофилов запис је Богдан у Иловичкој крмчији само делимично преписао, али је ту укључен баш и онај део који садржи русизам ‘ни самъ свѣтъ не знаеть’“ (Cernić, 1981, str. 51)?

препису, захваљујући првом писару руског порекла. Број руских лексема је, према његовом мишљењу, прецењен, у Законоправили има и много србизама. Преводац је вероватно био Србин, можда и сам Свети Сава (Reinhart, 1983). Облике имперфекта са аугментом Љубица Штавланин Ђорђевић је приметилa и у Сарајевском, Рашком и Морачком препису. Неке црте текста руског писара Иловичког преписа она је пронашла у тексту листа Изборног јеванђеља, који је преписао тај исти писар, и у новгородским актима на брезовој кори.⁹ На основу разлике међу русизмима текста непознатог руског преписивача, чији језик садржи одлике новгородског дијалекта, и Богдана, она закључује да је у једном од протографа Иловичкога преписа учествовао руски писар који није био из Новгородске земље, већ из неке друге руске области и писарског центра.¹⁰ На преводу је радио Свети Сава са одабраним сарадницима, међу којима је могло бити и Руса (Štavljaniн Ђорђевић, 1996, стр. 60–66).

Франц Миклошич је сматрао да Иловички препис потиче од руског оригинала (Miklosich, 1879, стр. 16), док је на Ватрослава Јагића он остављао утисак бугарског споменика (Jagić, 1874, стр. 64–65, 70, 72, 80). Законоправило је, према Алексеју Ивановичу Собољевском, превео руски монах (или руски монаси) на Светој Гори, у другој половини 12. или на самом почетку 13. века, а Сава га је само „преписао“, то јест превео са руске редакције на српску и, можда, гдегде унео јужнословенске речи (Sobolevsky, 1910, стр. 180–183).¹¹ Таквог је мишљења био и Михаил Нестерович Сперански, који додаје да је Сава преписао и редиговао готов превод, који је могао настати и пре Саве међу словенским монасима на Светој Гори (Speranskij, 1960¹², стр. 31–34), и да су међу сарадницима Савиним, вероватно, били руски монаси (Speranskij, 1960, стр. 36; Speranskij, 1930, стр. 260). Да је Законоправило споменик руског порекла сматрао је и Александар Белић (Belić, 1936, стр. 246–247, 251–260, 264). Владимир Николајевич Бенешевич је претпостављао да ће грчки преписи зборника правила са тумачењима Аристина и Зонаре показати да су они били преведени у различито време у Бугарској и Србији, а затим били обрађени. Једна од тих обрада се ширила заслугом Светог Саве и може се назвати српском. Друга обрада („редакција обработки“) појавила се, вероватно, у Бугарској у 12–13. веку. Обе су доспеле у Русију (Beneshevich, 1935, стр. 142–143).

Помишљало се да је предложак Законоправила Светог Саве могао бити Номоканон, споменут међу руским књигама у попису имовине руског светогорског манастира Ксилургу из 1142. године. Међу његовим корицама је могао бити превод Фотијевог

⁹ Још је Александар Соловјев указао на то да се замена њ = ѿ и њ = ѿ, која се среће код руског писара Иловичког преписа, јавља у руским споменицима 11–13. века, а посебно у северноруским правним споменицима. Та црта скупа са мешањем њ и ѿ навела га је на претпоставку да је „Иловичка крмчија преписивана са оригинала, на којем је сарађивао Рус из Новгорода“ (Solovjev, 1932, 40).

¹⁰ Недавно је изнета претпоставка да је непознати руски писар Иловичког преписа био члан изасланства, које је митрополит кијевски Кирил упутио Јакову Свјатославу, бугарском деспоту руског порекла, са молбом да му пошаље књигу (Korogodina, 2024, стр. 214–217).

¹¹ Вид. нап. 13.

¹² Чланак је први пут објављен у Известия Отделения русского языка и словесности, т. XXVI, 1921–1923, Петроград, стр. 143–206. (податак наведен према: Turilov, 2014, стр. 68).

Номоканона и Аристинових тумачења (Speranskij, 1960, str. 32; Soloviev, 1932, str. 40, 42) или зборник са Аристиновим и Зонариним тумачењима, како је претпостављао В. Н. Бенешевич (Мошин, 1953, str. 66–67; Мошин, 1955, str. 49). Александар Соловјев мисли да је Свети Сава, састављајући Законоправило, за поједине његове делове могао користити руске предлошке, међу којима су, поред хипотетичког Номоканона са Аристиновим тумачењима, могли бити чланци из Методијевог Номоканона и Синтагме у 14 наслова, остало је преведено наново (Soloviev, 1932, str. 39, 41–42). Како русизми нису расејани по читавом тексту, већ груписани у појединим деловима, што је уочено раније (Speranskij, 1930, str. 261), слажући се са А. Соловјевом, Владимир Мошин сматра вероватнијим да је Србин извршио прераду, послуживши се за поједине делове готовим руским предлошком (Мошин, 1955, str. 49).¹³ Према Јарославу Николајевичу Шчапову најубедљивија је теза да су при састављању Крмчије Светог Саве одабирана тумачења која су била већ преведена на Светој Гори средином и у другој половини 12. века. Будући да су у саставу његове Крмчије углавном споменици који су већ постојали у Старој словенској крмчији без тумачења, док се не упореде преводи истих места у њима, не искључује се могућност да су у 12. веку коришћени стари преводи и исправљани према грчким оригиналима. Према овом руском проучаваоцу, врло је вероватно да је Крмчију саставио Свети Сава, служећи се ранијим преводима. Питање да ли је он и превео поједине њене делове да ли је ли пре 13. века на Светој Гори постојао превод Номоканона са тумачењима, остаје отворено (Shchapov, 1978, str. 120, 123).

Методијев Номоканон је сачуван у два руским преписима – Устјушком из 13. и Јоасафовом из 16. века. Судећи по њима, то је скраћена Синтагма Јована Схоластика. Њен превод се узима за Светог Методија и Велику Моравску (Belyakova i dr., 2017, str. 39; Belyakova & Turilov, 2015, str. 52). Не слажу се мишљења научника у погледу места настанка превода Зборника у 14 наслова на црквенословенски: у старој Русији у 11. веку или у Источној Бугарској у 10. веку. Познати су само источнословенски преписи превода. У науци се он назива Старом словенском крмчијом (Древнеславянская Кормчая), а понекад и Јефремовом крмчијом, по најстаријем препису из прве половине 12. (?) века, са допунама из 13. века, уместо изгубљених листова (Belyakova i dr., 2017, str. 40–41; Belyakova & Turilov, 2015, str. 52–53; Maksimovich, 2021, str. 77–78; Shchapov, 1978, str. 40–116). Према резултатима проучавања језика Јефремове крмчије превод је настао у Русији и дело је јужнословенских преводаца (Pichkhadze, 2011, str. 18–24).

Потврду мишљења о коришћењу руског предлошка за поједине делове Савине Крмчије В. Мошин налази у сличности међу Иловичким преписом и Јефремовом крмчијом: наводи пример који, према његовом мишљењу, показује да је један текст израђен на подлози другог (Мошин, 1955, str. 49). Полемишући са А. Соловјевом и В. Мошином, Сергије Троицки Савин превод пореди са преводима истих чланака у

¹³ У концепту свог описа Иловичког преписа В. Мошин изражава мишљење да не може бити сумње да се Свети Сава користио постојећим руским преводом крмчије и пита се да ли је Номоканон из 1142. године већ представљао редакцију са Зонариним тумачењима или је то пак био препис Јефремове или Устјушке крмчије. „У првом случају“, наставља проучаваалац, „рад св. Саве био би србизирано преписивање руског пријевода, док би у другом тај рад представљао компилацију од неколико постојећих пријевода с партијама изнова преведеним из нове Зонарине редакције“ (Troitsky, 1955, str. 97).

Јефремовој крмчији и Устјушком препису Методијевог номоканона. Углавном констатује разлике у грађи, преводу, грчком оригиналу (Troitsky, 1952, стр. 97–103; Troitsky, 1955, стр. 119–120). Сличност појединих израза у преводу Зборника Јустинијанових новела у 87 глава Савине крмчије и Зборника Јустинијанових новела у 93 главе Јефремове „даје основ за претпоставку, да је преводилац Савине К, можда, имао на расположењу и неки стари превод Зборника, сличан преводу Еф, али нема никакве сумње, да он није преписао тај превод, него је дао свој нови бољи и при томе са другог грчког оригинала“ (Troitsky, 1952, стр. 99).¹⁴ Русизме објашњава Савиним тесним везама са руским монасима и руском националношћу преписивача неких рукописа Крмчије, на пример, Иловичког или његовог изворника (Troitsky, 1952, стр. 62, 102). Сава је у свом преводу морао да се користи руским терминима за религијске и правне појмове услед њиховог одсуства у српском народном језику (Troitsky, 1955, стр. 116). У Номоканону Ксилурга С. Троицки види епитимијни номоканон. Мисли да то није био зборник попут Јефремове или Устјушке крмчије, јер у Савиној крмчији нема трагова њиховог коришћења.¹⁵ Искључује могућност постојања Фотијевог номоканона са Аристиновим тумачењима. Напомиње да Аристинов Синописис и Зонарина Синтагма 1142. године нису постојали (Troitsky, 1952, стр. 102–103). Констатује да пре Светог Саве није било словенског номоканона са тумачењима (Troitsky, 1955, стр. 114, 115, 117).¹⁶ Чврсто је уверен да је сам Сава приредио Законоправило, компилујући и превodeћи грчке изворе, међу којима су били Синописис канонѧ са Аристиновим тумачењима и Синтагма са пуним текстом канонѧ и тумачењима Јована Зонаре (Troitsky, 1949, стр. 129, 135–142; Troitsky, 1952, стр. 17, 19–20, 71–73, 97, 99, 102; Troitsky, 1955, стр. 113, 114, 116–117, 119).

Према претпоставци Миодрага М. Петровића, Свети Сава је почео рад на изради Законоправила још у Хиландару од 1204. године, када је постао архимандрит, наставио га као студенички игуман и окончао у Солуну, по рукоположењу за архиепископа. Сматра да је при састављању и превођењу Законоправила користио најмање два грчка изворника. Грци и Руси су му могли пружити помоћ око избора најбољих номоканонских грчких зборника и провере разумевања сложених грчких појмова (Petrović, 2003, стр. 29–43). И епископ Никодим Милаш мисли да је Законоправило компилација из различитих грчких књига. Свети Сава се постарао да се оне прибаве и грађа из њих преведе. Претпоставља да су Хиландарци почетком 13. века превели канонски зборник (номоканон), из двају зборника – Аристиновог и Зонариног, 43

¹⁴ Касније ће С. Троицки писати да је Свети Сава имао на располагању неки примерак Јефремове крмчије, али је обично давао нови и много бољи превод са грчког; да се том крмчијом понекад користио (Troitsky, 1957, стр. 235, 236).

¹⁵ У ранијем раду, пошто је показао да поменути Номоканон није могао да садржи превод Аристинових и Зонариних тумачења, С. Троицки пише: „нема сумње да је у Ксилургу био руски номоканон без тумачења или 50 наслова типа Устјужског номоканона или 14 наслова типа Јевремовског номоканона“ (Troitsky, 1949, стр. 133).

¹⁶ Алексјеје Аристин († после 1166) је написао тумачење Синописиса канона по налогу Јована II Комнина око 1130. године (Aristinus, стр. 236–237). У тумачењима Јована Зонаре (крај 11. – између 1162. и 1166) одразили су се догађаји из времена владавине Мануила I Комнина (1143–1180) (Bondach & Popov, 2010, стр. 252; Popov, 2016, стр. 387).

главе. Сава је тај посао надзирао и њим руководио. По његовом рукоположењу за архиепископа, око 1220. године, превод још 21 глава – државних закона и чланака о верским питањима – начинио је неко из Савиног окружења у Филокалу или касније у Студеници (Milaš, 1886, str. LXXXIV, LXXXVII, LXXXVIII–XCII).¹⁷ Према Владимиру Ћоровићу неоспорно је само то да је Сава дао иницијативу и организовао рад за компилацију Крмчије. Она је настала на Светој Гори, на коју јасно упућују „утицаји српско-македонски мешани с русизмима“. Проучавалац је мишљења да су Сава и његови ученици били у доброј мери под утицајем језика средина са којима су долазили у додир и да се највећи део језичких особина Иловичке крмчије налази и у осталим српским споменицима прве половине 13. века (Ћоровић, 1928, str. XLVIII, XLIX). До коначног решења питања порекла Крмчије Светог Саве, коме мора претходити издање и темељно филолошко истраживање, И. Жужек је сматрао најприхватљивијим да је она плод заједничког рада српских, руских и бугарских монаха на Светој Гори (Žužek, 1964, str. 35). И А. А. Турилов држи да је превод настао на Светој Гори, у првој четвртини 13. века, у најближем окружењу Светог Саве (Turilov, 2013, str. 43).

Лудвиг Бургман је скренуо пажњу на грчки кодекс Ватиканске библиотеке (*Codex Vaticanus Graecus*, 1187), датиран готово у целини крајем 13. – почетком 14. века, који је од познатих грчких рукописа најближи српском Номоканону: имају 54 заједничке главе, које у њима теку различитим редом. Проучавалац износи претпоставку да је Законоправило превод само са једног рукописа, у коме су могла бити и Зонарина тумачења (Burgmann, 1998, str. 93–105). Ватикански кодекс садржи Посланицу Нила Чрнорисца презвитеру Хариклију, коју је, према мишљењу С. Троицког, Свети Сава укључио у Законоправило (44. глава) (Belyakova, 2002, str. 47; Burgmann, 1998, str. 103; Troitsky, 1952, str. 84). Бургманова претпоставка је према мишљењу Ј. В. Бељакове недовољно аргументована, јер у грчком кодексу постоје само Аристинова тумачења и нема чланака о јересима. Она сматра могућим да је састављач Српске крмчије већ имао неке преводе Јована Зонаре (Belyakova, 2002, str. 47) и да је користио раније словенске преводе (Belyakova i dr., 2017, str. 48). Према њеном истраживању, при превођењу Зборника Јустинијанових новела у 87 глава Српске крмчије коришћен је превод Зборника у 93 главе Старе словенске крмчије (Belyakova, 2011, str. 34–36; Silvestrova & Belyakova, 2018, str. 551). У коауторском раду ове научнице и А. А. Турилова констатује се да је превод појединих глава Анастасија Синаита у Крмчији Светог Саве исти као у Старој словенској крмчији (Belyakova & Turilov, 2015, str. 53).

¹⁷ Разлог за овакав поглед на време и начин настанка Законоправила је помен „номоканона“ у Хиландарском и Студеничком типиксу и разнотеније места о „преписивању законских књига“ у петроградском препису Доментијановог Житија Светог Саве (Milaš, 1886, str. LXXXVIII–LXXXI). Владимир Ћоровић је упозорио да је „прѣданы вамъ номоканънь“ у Хиландарском и Студеничком типиксу превод из Евергетидског типика, где то место гласи ὁ δοθεὶς ὑμῖν κανὼν (Ћоровић, 1928, str. XLVIII). И поред тога, А. Соловјев се сагласио са епископовом претпоставком и изнео опаску у њену корист (Soloviev, 1932, str. 41). Сергије Троицки је ту претпоставку најпре прихватио (Troitsky, 1949, str. 133–135; Troitsky, 1955, str. 111–112, 119), а затим делом одбацио, а делом задржао уз неке измене (Troitsky, 1966, str. 52–57). – На „номоканон“ у Студеничком типиксу први је пажњу скренуо Павел Јозеф Шафарик 1865. године (Žužek, 1964, str. 33; Šafarik, 2004, str. 155).

s. a., [34]²³), сада га у њему нема (Orlović, 2009, str. 113). Године 1753. московска Крмчија је била у манастиру Раковцу (Ruvarc, 1903, str. 404; Vojnović, 2018, str. 334; вид. нап. 3). Има је и у Инвентару манастира Хопова из 1776. године (Vojnović, 2018, str. 251). Руско изасланство у Бечу 1753. године пише руској царици како је горњокарловачки епископ Данило Јакшић послао игумана и двојицу јеромонаха у Русију да моле царицу, између осталог, и за „кормчию“ (Dimitrijević, 1922, str. 71–72; вид. нап. 3). Штампана Крмчија била је званични канонски кодекс за Православну цркву у Аустроугарској (Milaš, 1884, str. 39; Troitsky, 1952, str. 1).²⁴ Подсетићемо на често помињану одлуку Светог архијерејског сабора Српске православне цркве из 1939. године: „Да Зборник Крмчија има важити као официјални наш канонски Зборник све док се не замени новим“ (Resolutions, 1939, str. 356; вид. и Petrović, 2005, str. XIII).

III. У црквено-правним зборницима „одразиле су се важне одлике словенског средњовековног света. Управо су они умногоме одређивали свакодневно понашање човеково“ (Belyakova, 2007, str. 128, наш превод). Законоправило уређује како црквени живот, тако и живот сваког верника (Petrović, 2005, str. XII). „У њему је извор великог дела знања средњовековних Срба, и он им је помагао, као мало која књига, да израде своје погледе на свет – на цркву, на државу, на народ и на друштво са свима њиховим сложеним проблемима“ (Radojčić, 1949, str. 1). „Због многоврсности обавештења у Номоканону он је био подобан да даде одговоре на велики део свих оних питања која су мучила духове средњовековних Срба“ (Radojčić, 1949, str. 1). Упозорава Никола Радојчић будуће издаваче његове какав подвиг на себе морају да узму „ако желе да садашња поколења из њихова издања ишчитају величину и важност напора св. Саве и да осете, колико је васколики духовни живот Срба, с целим својим јединственим развитком, зависио, све до XIX в., од овога дела“ (Radojčić, 1949, str. 2). У Градском закону Срби су могли наћи много законских одређења рационалне природе; то је истовремено религиозно и политички васпитна књига (Radojčić, 1949, str. 3).

Идеја симфоније царства и свештенства је изложена у првој глави Зборника Јустинијанових новела у 87 глава (45. глава Законоправила), која представља увод у шесту новелу (Petrović & Štavljanin Đorđević, 2005, str. 624–625). Утицај Законоправила на симфонијни однос Цркве и државе, коме је темеље поставио Стефан Немања и својим радом га учврстио Свети Сава, препознаје се и у саборима; старању владара о чувању црквене имовине; у задужбинама; у издавању повеље деспота Ђурђа и његовог сина Лазара новобрдском и грачаничком митрополиту Венедикту, чије су области Османлије освојиле, којом му се додељује лично властелинство на коришћење до смрти (Glušac, 2020, str. 366–367, 368, 370, 371–377). Указује се на остваривање симфоније у време кнеза Лазара, али и у Душановом закону и повељама претходних владара и

Троицки пише да је руску штампану Крмчију у Хиландар донео Арсеније Суханов 1655. године, по наредби руског патријарха Никона (Troitsky, 1957, str. 234).

²³ У овој књизи нема године издања. Објављена је најраније 1984, када је изашла по времену издања последња књига коју је аутор користио (Mileusić, s. a., str. [48]).

²⁴ Позивајући се на нама недоступну студију Ј. Н. Шчапова (Византийская Эклога законов в русской письменности, Санкт-Петербург, 2011), Ј. В. Бељакова пише да су Срби текст Еклоге, унет у штампану Крмчију, искористили за стварање нове компилације (Belyakova i dr., 2017, str. 409). Претпостављамо да се има у виду „Суд цара Леона и Константина“ (Troitsky, 1952, str. 2).

црквених поглавара (Petrović, 1990, str. 73–98). О сарадњи Цркве и државе и примени Законоправила сведочи друга Жичка повеља краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава, издата између 1224. и 1227, где се регулишу брачни односи (Stefan Prvovenčani, 1999, str. 116–123, 178). О Савином одлучном и широком деловању у том погледу, саопштава његов животописац: после Сабора у Жичи (1220. или 1221)²⁵ Сава разашиље протопопове по свом отачаству, заповедивши им да венчавају невенчане (Domentijan, 2001, str. 244–245). Траг о томе сачувао се, сва је прилика, у народној песми „Свети Сава и чобанин“. Младом чобанину, који је обећао чобаници лијепој Јаници да ће је узети за љубу, па јој бјело лице обљубио и оставио је, светац вели:

„Дозови ми лијепу Јаницу,
Да те с њоме вјенчам по закону“ (Ćorović, 1927, str. 12).

Значајан податак о раду Цркве на овом пољу и касније представљају чланци о браку који су у знатној мери задржани у Скраћеној редакцији Законоправила (ГИМ, Хлуд. 76). И њен остали садржај заслужује пажњу у погледу питања примене Законоправила: избор правила са тумачењима, 26 правила Светог Василија Великог „О сагрешитељима“²⁶, друга правила, од царских закона има само Јустинијанову збирку „О робовима“, из поучног дела – Посланицу црнорисца Нила презвитеру Хариклију (Belyakova, 2007, str. 128; Turilov, 2013, str. 51–52).

Анатолиј А. Турилов примећује да је важан елемент традиције Срба од друге половине 12. до средине 14. века династички култ предака – владара и јерарха („Лоза Немањина“), који је у Србији постао општедржавни и чини особеност њену међу словенским средњовековним народима, и аутокефална црква, чији је настанак везан за владајућу династију (Turilov, 1995, str. 157). У томе се препознаје особена идеологија српске државе и Цркве, образлагана и у књижевности и у ликовној уметности (Vojvodić, 2016, str. 18–19, 23–24, 28–29, 34, 36–38).

О свом оцу Сава у Житију његовом говори да „нас поучи како доликује православним хришћанима да држе праву веру у Бога“ (Saint Sava, 1998, str. 151, наш превод). Правој вери је посвећена беседа коју је Свети Сава, према његовом животописцу Доментијану, изговорио на поменутом Сабору у Жичи (Domentijan, str. 226–243), на Спасовдан (Јевтић, 2000, str. 94–104). Извор, коришћен у тој беседи, јесте превод Исповедања Православне вере Михаила Сингела²⁷, допунски чланак Старе словенске крмчије (Shcharov, 1978, str. 47–48), можда преведене у старој Русији.²⁸ Владика Атанасије Јевтић мисли да је Савина беседа била уводна проповед за даље читање Синодика Православља (Јевтић, 2000, str. 92–93), који је према Владимиру Мошину

²⁵ О времену одржавања овог сабора мишљења научника су подељена: 1221. или 1220. (Soloviev, 1953, str. 37), 1221. (Јевтић, 2000, str. 90; Petrović, 2003, str. 30).

²⁶ Вероватно је реч о правилима под насловом „О времену (запрећења) за сагрешитеље“ (Petrović & Štavljanin Đorđević, 2005, str. 546–549).

²⁷ Превод наслова дела према епископу Атанасију Јевтићу, који даје и други превод наслова: Изложење о Правоверној (Православној) вери (Јевтић, 2018, str. 400).

²⁸ О томе смо саопштили у излагању „Један извор Беседе Светог Саве о правој вери у Доментијановом житију“, на Међународној научној конференцији „Свети Сава и Доментијан“, одржаној 26. и 27. маја 2023. године у Нишу и Студеници. Рад припремамо за штампу.

Свети Сава приредио према руском препису (Mošin, 1959, str. 368, 371; Mošin, 1960; Turilov, 2007, 163). И у Беседи и у Синодику излажу се божански догмати који су „права вера“ Божија, то јест православна вера Цркве потврђена и посведочена на 7 Васељенских сабора“ (Jevtić, 2000, str. 108–109). Њу сматрамо кључном у обликовању српског идентитета.

Законоправило је чувало веру Срба. У њему постоји низ антијеретичких чланака, укључујући оне о месалијанцима, са којима се поистовећују богумили (Petrović, 1995, str. 11–20). Има и антилатинских глава. Саопштава се и о измаилћанској вери (Petrović, 1997, str. 5–19, 51–65). У 61. глави је приказано преко осамдесет јереси (Trifunović, 1988, str. 35).

IV. Није проучено место и значај Пандекта Никона Црногорца (Maksimovich, 2019) у Србији времена Светог Саве и касније. Сачувана су четири српска преписа и одломак (два листа) (с краја 13. – треће четвртине 14. века) источнословенског превода овог споменика, у скраћеном облику. Обим и важност његовог црквено-правног дела су несумњиви (Turilov, 2014, str. 150, 491–492). Анатолиј А. Турилов претпоставља да је и овај споменик могао бити међу „законским књигама“ које је Свети Сава преписао у Филокалу и да га је он и неко од његових најближих сарадника битно скратио, како би по саставу био налик номоканону. Могао је бити намењен манастирима у којима нису биле епископске катедре (Turilov, 2014, str. 491–496).

Испитивање утицаја целокупне делатности Светог Саве, укључујући поменуте споменике, на обликовање идентитета Срба захтеваће велики труд.

Један од плодова те делатности је „светла победа“ коју показа српска војска предвођена кнезом Лазарем на Косову пољу (Пролошко житије кнеза Лазара, Збирка рукописа манастира Хиландара, 425, средина 15. века, 157а).

Snežana V. Jelesijević¹
University of Belgrade,
Faculty of Philology,
Department of Slavic Studies
Belgrade (Serbia)

MONUMENTS OF EARLY EAST SLAV-SERBIAN LITERARY RELATIONS AS SOURCES FOR STUDYING SERBIAN IDENTITY²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: A larger segment of this paper is dedicated to the presentation of the major results of studying Saint Sava's *Nomocanon* to date, including the data about Serbian-Slavic transcripts, Serbian abridged version of the Old Church Slavonic language and examples of Moscow printed *Krmčija* in Serbian collections from 1649 to 1653. A brief overview is given of the observed traces of the application of *Nomocanon* and its impact on the life and consciousness of the Serbs in the Middle Ages. An important place among them is held by the realization of the idea of the symphony between the Church and the state, and their cooperation in regulating marital relations. The author thinks that Saint Sava's personality and acting, as well as *Nomocanon* within it, contributed to the formation of Serbian identity. The author looks at the importance of Saint Sava's Žiča Sermon on the True Faith, and the Synodicon of Orthodoxy, while drawing attention to the necessity of studying Serbian transcripts of the *Pandects* of Nikon of the Black Mountain.

Keywords: *Nomocanon*, Saint Sava, Sermon on the True Faith, Synodicon of Orthodoxy, *Pandects* of Nikon of the Black Mountain

The last quarter of the 12th century, when Serbia and Bulgaria were liberated from their dependency on Byzantium and, in the middle of the 13th century when, after the invasion of the Tatars, the old Russian state fell under their power, mark the period of the first East Slavic influence on the literature and literacy of South Slavs. At that time, the Serbs and the Bulgarians added the texts of old Russian literature and literacy to their

¹ snezana.jelesijevic@fil.bg.ac.rs; ORCID [0000-0002-4325-2262](https://orcid.org/0000-0002-4325-2262)

² The research was conducted with the support of the Fund for Science of the Republic of Serbia, #1561, Formation of Serbian identity and theoretical controversies concerning attempts of its deconstruction (FSITC).

corpus of texts, dissipated due to unfavourable cultural-historical circumstances (Turilov 2007, p. 162). The only data from written sources about Russian-South Slavic ties of the time are those from Saint Sava's hagiographies, about his contacts with the Russians, and from the Life of Saint Gabriel of Lesnovo, about the Russian monk in Sredac (Turilov 2007, p. 163). The main and reliable sources for studying the first East-Slavic influence are the testimonies of the Bulgarian and Serbian manuscripts deriving from their East Slavic templates. (Turilov 2007, pp. 163–167; Turilov, 2011; Turilov, 2014, pp. 139–245). Among the written monuments preserved in Serbian-Slavic transcripts, which reflect this influence or contain Russian words whose origin has not been clarified, we have selected those that may serve as sources for studying Serbian identity, particularly the role and importance of the Orthodox faith in its construction.

I. The most outstanding of these written monuments is *Nomocanon* (in Serbian *Zakonopravilo*) or Saint Sava's *Krmčija*.³ It contains 64 chapters. This number does not include six introductory chapters which contain the articles about ecumenical and local councils, the interpretation of the Nicene-Constantinopolitan Creed, Jesus and Our Father prayers, two forewords and a register with 14 titles. The canons are presented mostly in their abridged (synoptic) version that is ascribed to Stephan of Ephesus, with the interpretations by Deacon Alexios Aristinus as well as by Joannes (John) Zonaras. The series of canons is presented in their entirety, with the interpretations by Joannes Zonaras. Among the laws of Byzantine emperors are the complete text of "Prochiron", the collection of Justinian's accounts in 87 chapters, and accounts by Alexios I Komnenos. There are also resolutions of the patriarchal synods, while the remaining part contains various epistles about disciplinary topics, dogmatic tractates, anti-heretical articles, the interpretation of the Liturgy, and confession prayers. There is also a segment with anti-Latin chapters which are not encountered in earlier Slavic nomocanons. Some transcripts also contain supplementary articles.⁴

³ The oldest known mention of the title *Krmčija* in Serbian is found in the Description of Serbian monasteries in Fruška gora from 1753. That is the title of one of the Moscow books in the Monastery of Rakovac (Rugarac, 1903, p. 404), most probably the printed *Krmčija* from 1649–1653. The Serbs may also have learnt the Russian word "Kormchaya" earlier: it was commonly used in Russia from the middle of the 17th century (Belyakova & Turilov, 2015, p. 52, 57). The use of the name *Krmčija* for Saint Sava's *Nomocanon* in our country was probably further influenced by the title of the first repeated editions of the above-mentioned printed *Krmčija*, with Saint Sava's *Nomocanon* in its basis: *Кормчаа* (1785, edition by Old Believers in Warsaw); *Кормчаа* (1787, Holy Synod, Moscow). When it was borrowed by the Serbian language, the Russian word was modified, probably under the influence of the South-Slavic word *кръмъчъ* or the Old Russian word *къръмъчъ*, from which the word "Kormchaya" derives, in the meaning of *helmsman* (Daničić, 1863, p. 499; Miklosich, 1862–1865, p. 316; Avanesov, 1991, p. 372). For the origin of the title "Kormchaya book", its interpretations in science and its meaning, see Belyakova & Turilov, 2015, p. 52; Bulanin, 2017. For its value, appropriateness and practicality of application in relation to Saint Sava's *Nomocanon*, see Belyakova & Turilov, 2015, p. 52; Belyakova, Moshkova, Oparina, 2017, pp. 32–33. In this paper, both names of the same written monument will be used: *Nomocanon* and *Krmčija*.

⁴ The general overview of the contents is given according to Belyakova & Turilov, 2015, p. 53; Troitsky, 1952, pp. 76–93. For the cases of different combinations of the texts of the canons and the interpretations in *Nomocanon*, see Belyakova, 2002, pp. 45–46; Petrović, 2003, pp. 33–39; Troitsky, 1952, p. 72.

The time of the writing of *Nomocanon* is stated by Hieromonk Domentijan in his *Life of Saint Sava* from 1242–1243 or 1253–1254 (Juhas-Georgievska, 2003, p. 2). After being ordained as Archbishop in Nicaea in 1219, Sava went to the Holy Mountain and then to Thessaloniki, to the Monastery of Filokala, where he wrote *книгы днѡгѣн прѣписа законныє. ѡ исправленїи вѣрѣ. нѣже трѣбоваше съборнаа емоу цр(ь)к(ь)вы* (Domentijan, 2001, p. 212). After arrival in Serbia, he chose several of his disciples and ordained them for bishops, and then sent each of them to their dioceses, giving them the *книгы законныє* (Domentijan, 2001, p. 224).

There are eleven known Serbian-Slavic transcripts of *Nomocanon*: 1) Ilovica transcript from 1262⁵ (Bogdanović, 1982, p. 47; Mošin, 1955, pp. 48–54; Shchapov, 1978, p. 261; Troitsky, 1952, pp. 34–35; Petrović, 1991 – phototype; Petrović & Štavljanin Đorđević, 2005 – edition of the text); 2) Rascia transcript from 1305 (Bulatova, 1976; Knyazevskaya et al., 2002, pp. 508–513; Sreznevsky, 1871; Shchapov, 1978, pp. 261–262; Troitsky, 1952, p. 35); 3) Sarajevo transcript from the end of the 13th century or the beginning (first quarter?) of the 14th century (Bogdanović, 1982, p. 47; Shchapov, 1978, p. 262; Stjepanović & Gligić, 2013. – phototype; Troitsky, 1952, pp. 41–48; Turilov, 2013, pp. 44–48, 52–57); 4) Dečani transcript, from the beginning (or the first quarter) of the 14th century (Bogdanović, 1982, p. 47; Bogdanović et al., 2011, pp. 455–462; Shchapov, 1978, p. 261; Troitsky, 1952, pp. 35–39; Turilov, 2013, p. 44, 53–54); 5) Pčinj transcript from 1360–1370 (Bogdanović, 1982, p. 47; Shchapov, 1978, p. 262; Troitsky, 1952, pp. 39–41)⁶; 6) Chilandar (Vienna) transcript from the seventh decade of the 14th century (Birkfellner, 1975, pp. 186–190; Prolović, 1986, pp. 207–208; Shchapov, 1978, p. 262; Troitsky, 1952, pp. 50–51); 7) Belgrade transcript from the third quarter of the 15th century (Bogdanović, 1982, p. 47; Štavljanin Đorđević, Grozdanović Pajić, Cernić, 1986, pp. 104–109; Shchapov, 1978, p. 262; Troitsky, 1952, pp. 48–50); 8) Mileševa (Bucharest) transcript from the first quarter of the 16th century (Belyakova & Turilov, 2015, p. 54; Panaitescu, 1959, pp. 379–383; Shchapov, 1978, pp. 262–263; Troitsky, 1952, p. 62; Yatsimirsky, 1900, pp. 1261–1263); 9) Savina transcript from 1535–1545 (Bogdanović, 1978a, p. 92; Bogdanović, 1982, p. 47; Milaš, 1884; Stanković, 1998, pp. 276–277; Shchapov, 1978, p. 263; Troitsky, 1952, pp. 51–59); 9) Peć transcript from 1552 (Bogdanović, 1982, p. 47; Shchapov, 1978, p. 263; Troitsky, 1952, pp. 59–62), and 11) Morača transcript from 1615 (Bogdanović, 1982, p. 47; Dučić, 1877; Mošin, Vasiljev, Bogdanović, Grozdanović Pajić, 2017, 221–224; Petrović, 1990, pp. 125–143; Shchapov, 1978, p. 263; Troitsky, 1952, pp. 62–63).

Four of them – Rascia, Mileševa, Peć and Morača transcripts – contain a recording according to which “this divine manuscript” appeared in our language “through care and

⁵ The information about the time when the transcripts were written is provided in line with the latest descriptions, except for Sarajevo transcript (Turilov, 2013), Bucharest transcript (Belyakova & Turilov, 2015) and Savina transcript (Stanković, 1998). For the signatures of the manuscripts in the territory of former Yugoslavia, see Bogdanović, 1982, p. 47.

⁶ According to Vladimir Mošin, such dating by watermarks is ascribed to Alexander Soloviev, which is not stated by Sergey Troitsky (Soloviev, 1932, pp. 31–32; Mošin, 1953, p. 61). According to the palaeographical data, the manuscript is more likely to have been written in the middle of the 14th century (Mošin, 1953, p. 61). See the comment by S. Troitsky regarding both notes (Troitsky, 1955, p. 121).

great love and desire of the man who was from his childhood sanctified and venerable and most holy, the first Archbishop of all Serbian lands, Kir Sava...”⁷

Different conclusions about the genealogical relations of the transcripts were reached by Sergey Troitsky and Ivan Žužek on one side, and by Yaroslav Nikolaevich Shchapov on the other side (Troitsky, 1952, p. 34, 35, 39, 40–41, 44, 46–48, 49, 50, 52, 54–59, 60, 61–62, 63, 66–71; Žužek, 1964, pp. 35–37; Shchapov, 1978, pp. 123–135). V. Mošin gives a critical overview of the texts by S. Troitsky (Mošin, 1953, pp. 62–63).

The main text of the Nomocanon edition is made of Ilovica transcript (Petrović & Štavljanin Đorđević, 2005). Different versions were taken from three transcripts – Rascia, Sarajevo and Morača ones (Štavljanin Đorđević, 2005, p. XXIII).

There is also an abridged version of the Nomocanon. It has been preserved in the parchment part of the Code, written in the Serbian version of the language (State Historical Museum of Russia, Collection of A. I. Khludov, 76, pp. 91a–187a). According to Anatoly Arkadyevich Turilov, this part of the Code can be almost certainly dated to the last quarter of the 13th century or the first third of the 14th century, whereas dating may be narrowed down to the first quarter/third of the 14th century. The researcher assumes that it was transcribed by novice Georgije Radoslav, perhaps just for himself, after becoming a priest. The heading, which differs from the headings of complete Serbian transcripts, most probably proves that this version was intended for a priest (spiritual father): “The rule of the holy apostles and holy fathers, the punishment of the presbyters and deacons and the entire priestly order and how it befits the presbyters... to receive spiritual children and to discipline them...” (Turilov, 2013, p. 51). It is not possible to determine completely the degree of shortening the original text because a number of sheets have been lost (Turilov, 2013, pp. 48–52, 57–61). The true content of this part of the manuscript was defined by Elena Vladimirovna Belyakova (Belyakova, 2007, pp. 114–115, 128; Belyakova & Turilov, 2015, p. 53, 55). She thinks that due to the loss of many sheets, the idea of the author of the transcript is not completely clear, but there is an indisputable aspiration to make a shortened version of the text intended for priests (Belyakova et al., 2017, p. 52).

So far it has been written about Russisms in Ilovica, Chilandar, Pčinj, Belgrade, Rascia, Sarajevo and Morača transcripts (Jagić, 1874, pp. 70–93; Mošin, 1955, p. 24; Reinhart, 1983; Reinhart, 1985; Sobolevsky, 1910, pp. 178–180; Soloviev, 1932, pp. 39–40; Speranskij, 1930, p. 260, 261; Speranskij, 1960, pp. 30–31, 36; Štavljanin Đorđević, 1996; Štavljanin Đorđević, 2003; Štavljanin Đorđević, 2004–2005). Lucija Cernić has established that the first of the three scribes of the Ilovica manuscript was Russian. According to her assumption, Russisms in the remaining part of the text, written by Bogdan and his associate, originate from the template copied by that Russian scribe. There is also an idea that he could have been the scribe of the *Nomocanon*, commissioned by Theophilus, Bishop of Buda,

⁷ Our translation according to the Morača transcript (Soloviev, 1926, p. 36). See the date of the in Mileševa and Rascia transcripts (Yatsimirsky, p. 1263; Sreznevsky, 1871, p. 201). In the Peć transcript (Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 450), it is on page 4176. In the Ilovica manuscript, the beginning of this text has been preserved (Soloviev, 1926, p. 36), while the words about Saint Sava refer to the mention of Neophyte, Bishop of Zeta, who commissioned the transcript (Petrović, 1991, p. 398b, 400a; Trifunović, 2013, pp. 7–10).

in 1252, from whom the Morača transcript came.⁸ Therefore, L. Cernić tries to explain the Russisms appearing in the *Nomocanon* by the participation of the Russian scribe in its copying (Cernić, 1981). Johannes Reinhart has established that some Russisms in the text by Russian scribe of the Ilovica transcript are not encountered in the part copied by Bogdan and that only Bogdan uses the forms of the 3rd person of the imperfect tense with the augment found in the Chilandar, Pčinj and Belgrade manuscripts. Based on the research of the language of the Ilovica, Chilandar, Pčinj and Morača manuscripts respectively, the researcher concludes that protograph contained a certain number of Russisms and that the majority of Russisms in orthography and grammar do not belong to the original text, but to the Ilovica transcript, thanks to the first scribe of Russian origin. In Reinhart's opinion, the number of the Russian words is overestimated, and that there are many Serbian words in the *Nomocanon* as well. The translator was probably Serbian, perhaps even Saint Sava himself (Reinhart, 1983). The forms of the imperfect tense with the augment have also been noticed by Ljubica Štavljanin Đorđević in the Sarajevo, Rascia and Morača transcripts respectively. Some features of the text by the Russian scribe in the Ilovica transcript were found by her in the text of the *Gospel of the Election*, which was copied by the same scribe, and in the Novgorod acts written on the birch tree bark.⁹ Based on the difference between the Russisms in the text of the anonymous Russian scribe, whose language contains the features of the Novgorod dialect, and in Bogdan's text, this author concludes that one of the protographs of the Ilovica transcript involved the participation of a Russian scribe who was not from Novgorod region, but from some other Russian region and writing centre.¹⁰ Saint Sava worked on the translation with his selected associates, some of whom may have been Russian (Štavljanin Đorđević, 1996, pp. 60–66).

Franz Miklosich believed that the Ilovica transcript had come from the Russian original (Miklosich, 1879, p. 16), while Vatroslav Jagić had an impression that it was a Bulgarian written monument (Jagić, 1874, pp. 64–65, 70, 72, 80). According to Alexei Ivanovich Sobolevsky, *Nomocanon* was translated by a Russian monk (or monks) at the Holy Mountain in the second half of the 12th century or at the very beginning of the 13th century, while Saint Sava only made a "transcript", i.e., translated it from the Russian version into the Serbian one, perhaps by adding an occasional Serbian word or some South Slavic words (Sobolevsky, 1910, pp. 180–183).¹¹ This opinion is shared by Mikhail Nestorovich

⁸ Does L. Cernić think that the transcript by Theophilus from 1252 is the template of the Ilovica transcript: "Theophilus's transcript was copied only partially by Bogdan in the Ilovica Krmčija, but it includes the very part which contains the Russian phrase *ѣнъ самъ себѣ не знаеть* (*I don't know myself*)" (Cernić, 1981, p. 51)?

⁹ Alexander Soloviev was one of the first to point out that the substitute ѣ = o and ѥ = e, encountered in the Russian scribe of the Ilovica transcript, also existed in the Russian monuments between the 11th and the 13th centuries, particularly in the legal texts in North Russia. This feature, together with mixing ҃ and s, led him to assume that "the Ilovica Krmčija was copied from the original on which a Russian from Novgorod worked" (Soloviev, 1932, 40).

¹⁰ According to a recent assumption, the anonymous Russian scribe of the Ilovica transcript was a member of the deputation sent by Metropolitan Kirill of Kiev to Jacob Svetoslav, the Bulgarian despot of Russian origin, with a plea to send him the book (Korogodina, 2024, pp. 214–217).

¹¹ See footnote 13.

Speranskij, who adds that Saint Sava copied and edited the finished translation which may have dated to the period before Saint Sava, namely to the Slavic monks at the Holy Mountain (Speranskij, 1960¹², pp. 31–34), and that among Sava's associates there must have been Russian monks (Speranskij, 1960, p. 36; Speranskij, 1930, p. 260). That *Nomocanon* is a monument of Russian origin was also believed by Aleksandar Belić (Belić, 1936, pp. 246–247, 251–260, 264). Vladimir Nikolaevich Beneshevich assumed that the Greek transcripts of the collections of rules with the interpretations by Aristinus and Zonaras would show that they had been translated in different periods in Bulgaria and Serbia, and then adapted. One of these versions was widely read thanks to Saint Sava and can be called Serbian. The other version appeared probably in Bulgaria in the 12th or the 13th century. Both versions reached Russia (Beneshevich, 1935, pp. 142–143).

There have been assumptions that the template of Saint Sava's *Nomocanon* might have been the *Nomocanon* mentioned among the Russian books in the inventory of the Russian Holy Mountain monastery of Xylourgos from 1142. This document may have contained the translation of Photius' *Nomocanon* and the interpretations by Aristinus (Speranskij, 1960, p. 32; Soloviev, 1932, p. 40, 42) or a collection with the interpretations by Aristinus and Zonaras, as assumed by V. N. Beneshevich (Mošin, 1953, pp. 66–67; Mošin, 1955, p. 49). Alexander Soloviev thinks that Saint Sava, when compiling his *Nomocanon*, could have used Russian templates in some of its parts, including, apart from the hypothetical *Nomocanon* with the interpretations by Aristinus, the articles from Methodius' *Nomocanon* and *Syntagma* in 14 titles, while everything else was translated once again (Soloviev, 1932, p. 39, 41–42). Since Russisms are not spread throughout the text, but are grouped in certain parts, as it has already been observed (Speranskij, 1930, p. 261), Vladimir Mošin agrees with A. Soloviev and considers it likely that the modifications were made by a Serb who used the Russian template for certain parts (Mošin, 1955, p. 49).¹³ According to Yaroslav Nikolaevich Shchapov, the most convincing thesis is that in the course of writing of Saint Sava's *Krmčija*, the selected interpretations had already been translated at the Holy Mountain in the middle and in the second half of the 12th century. Since Saint Sava's *Krmčija* contains mostly the written monuments already existing in the Old Slavic *Krmčija*, without interpretations, before the translations of the same places in them are compared, it can also be considered possible that old translations were used in the 12th century and corrected in line with the Greek originals. According to this Russian researcher, it is quite likely that *Krmčija* was compiled by Saint Sava who used the earlier translations. The question remains unanswered as to whether Saint Sava also translated some parts and whether there was a

¹² The article was first published in the of the Report of the Department of Russian Language and Literature, vol. XXVI, 1921–1923, Petrograd, pp. 143–206 (this information is listed according to: Turilov, 2014, p. 68).

¹³ In the outline of his description of the Ilovica transcript, V. Mošin expresses his opinion that Saint Sava indisputably used the existing Russian translation of the *Krmčija*, and he wonders whether the *Nomocanon* from 1142 had already been an adaptation with the interpretations by Zonaras, or whether it was the transcript of the Yefremovka *krmčija* or the Ustyushka *krmčija*. "In the former case", according to this researcher, "Saint Sava's work would be the Serbian-style transcript of the Russian translation, while in the latter, this work would be a compilation of several existing translations, with parts newly translated from the new version by Zonaras" (Troitsky, 1955, p. 97).

translation of the *Nomocanon* with interpretations at the Holy Mountain before the 13th century (Shchapov, 1978, p. 120, 123).

Methodius' *Nomocanon* is preserved in two Russian transcripts – the Ustyushka transcript from the 13th century and Joasaph's transcript from the 16th century. Judging by them, it is an abridged *Syntagma* by John Scholasticus. Its translation is associated with Saint Methodius and Great Moravia (Belyakova et al., 2017, p. 39; Belyakova & Turilov, 2015, p. 52). The scientists disagree about the place of the translation of the Collection in 14 titles in the Church Slavonic: whether it occurred in Old Russa in the 11th century, or in East Bulgaria in the 10th century. The East Slavic transcripts of translations are the only known ones. In science, it is called the Old Slavic *Krmčija* and sometimes the Yefremovka *krmčija*, after the oldest transcript from the first half of the 12th (?) century, with the supplements from the 13th century replacing the lost sheets (Belyakova et al., 2017, pp. 40–41; Belyakova & Turilov, 2015, pp. 52–53; Maksimovich, 2021, pp. 77–78; Shchapov, 1978, pp. 40–116). According to the results of the research into the Yefremovka *krmčija*, the translation originates from Russia and was done by the South Slavic translators (Pichkhadze, 2011, pp. 18–24).

V. Mošin finds the confirmation of the opinion about the use of the Russian template for certain parts of Saint Sava's *Krmčija* in the similarity between the Ilovica transcript and the Yefremovka *krmčija*: he gives an example which, according to him, proves that one text was made on the basis of the other (Mošin, 1955, p. 49). Debating with A. Soloviev and V. Mošin, Sergey Troitsky compares Saint Sava's translation with the translations of the same articles in the Yefremovka *krmčija* and the Ustyushka transcript of Methodius' *Nomocanon*. He mainly finds differences in the material, translation and the Greek original (Troitsky, 1952, pp. 97–103; Troitsky, 1955, pp. 119–120). The similarity between certain expressions in the translation of the Collection of Justinian's accounts in 87 chapters of Saint Sava's *Krmčija* and the Collection of Justinian's accounts in 93 chapters of the Yefremovka *krmčija* "gives the basis for assuming that the translator of Sava's *Krmčija* perhaps had some old translation of the Collection at his disposal, similar to the translation of the Yefremovka *krmčija*, but he indisputably did not copy that translation, but instead gave his own and better translation from a different Greek original" (Troitsky, 1952, p. 99).¹⁴ Troitsky explains Russisms by the fact that Sava was closely connected to the Russian monks and Russian nationality of the transcribers of some *Krmčija* manuscripts, for example the Ilovica transcript or its original text (Troitsky, 1952, p. 62, 102). In his translation, Sava had to use Russian words for religious and legal terms because they did not exist in the Serbian folk language (Troitsky, 1955, p. 116). In the *Nomocanon* from the monastery of Xylourgos S. Troitsky sees a penitential nomocanon. He thinks that it was not a collection such as the Yefremovka *krmčija* or the Ustyushka *krmčija*, because in Saint Sava's *Krmčija* there are no traces of their use.¹⁵ He rejects the possibility of the existence of Photius' *Nomocanon* with

¹⁴ Later on, Sergey Troitsky will write that Saint Sava actually had a copy of the Yefremovka *krmčija*, but he usually supplied the new and much better translation from Greek, which means that he occasionally used this *krmčija* (Troitsky, 1957, p. 235, 236).

¹⁵ In an earlier paper, after showing that the said *Nomocanon* could not have contained the translation of the interpretations by Aristinus and Zonaras, S. Troitsky writes: "There is no doubt that in Xylourgos there was a Russian nomocanon without interpretations or 50 titles in thy style of the Ustyushka nomocanon, or 14 titles in the style of the Yefremovka nomocanon" (Troitsky, 1949, p. 133).

the interpretations by Aristinus. He notes that Aristinus' *Synopsis* and Zonaras' *Syntagma* did not exist in 1142 (Troitsky, 1952, pp. 102–103). He states that before Saint Sava there were no Slavic nomocanons with interpretations (Troitsky, 1955, p. 114, 115, 117).¹⁶ He firmly believes that Sava himself prepared *Nomocanon* by compiling and translating Greek sources, including *Canon Synopsis*, with the interpretations by Aristinus, and *Syntagma* with the complete text of the canon and with the interpretations by Joannes (John) Zonaras (Troitsky, 1949, p. 129, 135–142; Troitsky, 1952, p. 17, 19–20, 71–73, 97, 99, 102; Troitsky, 1955, p. 113, 114, 116–117, 119).

According to Miodrag M. Petrović, Saint Sava began working on his *Nomocanon* in Hilandar as early as 1204, when he became archimandrite, continued working on it as the hegumen of Studenica and completed it in Thessaloniki, after he was ordained as archbishop. Petrović thinks that there were at least two Greek sources used in the preparation and translation of the *Nomocanon*. It is possible that the Greeks and the Russians provided help in the selection of the best Greek nomocanon collections and the examination of understanding complex Greek terms (Petrović, 2003, pp. 29–43). Bishop Nikodim Milaš also thinks that the *Nomocanon* is a compilation made on the basis of different Greek books. Saint Sava made it possible for these books to be obtained so that the material from them could be translated. It is assumed that at the beginning of the 13th century Hilandar monks translated the canon collection from two collections – by Aristinus and by Zonaras – as many as 43 chapters, while Saint Sava supervised and guided that activity. After Sava was ordained for the archbishop about 1220, the remaining 21 chapters – containing state laws and articles about religious matters – were translated by someone close to him in the monastery of in Filokala and later on in Studenica (Milaš, 1886, p. LXXXIV, LXXXVII, LXXXVIII–XCII).¹⁷ According to Vladimir Ćorović, what is only indisputable is that Saint Sava initiated and organized the work on compiling *Krmčija*. It was made at the Holy Mountain, which is clearly indicated by the “Serbian-Macedonian influences combined with the Russisms”. The researcher believes that Saint Sava and his disciples were under a substantial influence of the languages in the environments they came in touch with, and that the greatest number of the language features of the Ilovica *krmčija* can also be found in other Serbian written monuments from the first half of the 13th century (Ćorović, 1928, p. XLVIII, XLIX). Until the final resolution of the question of origin of Saint Sava's *Krmčija*,

¹⁶ Alexios Aristinus (died after 1166) wrote the interpretation of the *Canon Synopsis*, commissioned by John II Komnenos in about 1130 (Aristinus, pp. 236–237). The interpretations by Joannes (John) Zonaras (born at the end of the 11th century – died between 1162 and 1166) reflect the events from the reign of Manuel I Komnenos (1143–1180) (Bondach & Popov, 2010, p. 252; Popov, 2016, p. 387).

¹⁷ The reason for this opinion about the time and manner of the preparation of the *Nomocanon* is the mention of “nomocanon” in Hilandar and Studenica *typiks* and different versions about “copying the books of laws” in the Petrograd transcript of Domentijan's *Life of Saint Sava* (Milaš, 1886, pp. LXXXVIII–LXXXI). Vladimir Ćorović warns that “прѣданы вамъ номоканънь” in Hilandar and Studenica *typiks* is the translation from the Evergetid *typic*, originally *ὁ δοθεὶς ὑμῖν κανὼν* (Ćorović, 1928, p. XLVIII). Nevertheless, A. Soloviev agrees with the bishop's assumption and makes a comment in its favour (Soloviev, 1932, p. 41). Sergey Troitsky first accepted this assumption (Troitsky, 1949, pp. 133–135; Troitsky, 1955, pp. 111–112, 119), and then partly rejected it, while maintaining part of it with some modifications (Troitsky, 1966, pp. 52–57). The first to draw attention to the “nomocanon” in Studenica *typic* was Pavel Jozef Šafarik 1865 (Žužek, 1964, p. 33; Šafarik, 2004, p. 155).

which must be preceded by thorough philological research as well, Ivan Žužek believes that the most acceptable solution is that *Krmčija* is the fruit of joint work of the Serbian, Russian and Bulgarian monks at the Holy Mountain (Žužek, 1964, p. 35). A. A. Turilov also thinks that the translation was made at the Holy Mountain in the first quarter of the 13th century, in Saint Sava's closest environment (Turilov, 2013, p. 43).

Ludwig Burgmann drew attention to *Codex Vaticanus Graecus* in the Vatican Library (1187), dated almost entirely at the end of the 13th and the beginning of the 14th century, which of all the known Greek manuscripts is the closest to the Serbian *Nomocanon*: they have 54 common chapters placed in a different order. The researchers make an assumption that the *Nomocanon* is a translation of a single manuscript, which could have contained the interpretations by Zonaras (Burgmann, 1998, pp. 93–105). The Vatican Code contains the Epistle of Beatified Chernorizets Nilus to presbyter Haricles, which was, according to S. Troitsky, included by Saint Sava in his *Nomocanon* (Chapter 44) (Belyakova, 2002, p. 47; Burgmann, 1998, p. 103; Troitsky, 1952, p. 84). According to Belyakova, there are insufficient arguments for Burgmann's hypothesis because in the Greek code there are only interpretations by Aristinus and no articles about heresies. She thinks that the author of the Serbian *Krmčija* may already have had some translations by Joannes Zonaras (Belyakova, 2002, p. 47) and used earlier Slavic translations (Belyakova et al., 2017, p. 48). Based on her research, in the translation of the Collection of Justinian's accounts in 87 chapters of the Serbian *Krmčija*, the translation was used of the Collection in 93 chapters of the Old Slavic *Krmčija* (Belyakova, 2011, pp. 34–36; Silvestrova & Belyakova, 2018, p. 551). In the paper co-authored by this author and A. A. Turilov it is stated that the translation of some chapters by Anastasius Sinaita in Saint Sava's *Krmčija* is the same as the one in the Old Slavic *Krmčija* (Belyakova & Turilov, 2015, p. 53).

II. Saint Sava's *Nomocanon* with the interpretations was a novelty in the Slavic world. The Morača transcript records the following:

“To the light of the Slavic language came these God-inspired books called the *Nomocanon*. Prior to this, they had been in the dark of the cloud of wisdom of the Hellenic language, but then they started shining, i.e., they were interpreted, and now, thanks to God's grace, they shine clearly, breaking away the darkness of ignorance and enlightening all with the lucid light and saving from sins.”¹⁸

Having received the epistle from Metropolitan Kirill II of Kiev, Jacob Svetoslav, the Bulgarian despot of Russian origin commissioned and paid for the transcript of Saint Sava's *Krmčija*, and sent it to the Metropolitan in 1262 or 1270¹⁹ (Belyakova & Turilov, 2015, p. 54; Shchapov, 1978, pp. 146–152).²⁰ In East Slavic transcripts – as many as 26 known so

¹⁸ Our translation according to the edition in: Soloviev, 1926, pp. 35–36. The record originates from the copy of Theophilus, Bishop of Buda, from 1252, which was not preserved. The Morača transcript is based on it, either directly or indirectly. This part of the record also exists in the Ilovica, Rascia (Soloviev, 1926, p. 36, 37) and Mileševa transcripts respectively (Yatsimirsky, 1900, pp. 1262–1263).

¹⁹ In East Slavic transcripts, two different years can be found regarding this Bulgarian transcript: 6770 and 6778 (Belyakova et al., 2017, p. 59; Shchapov, 1978, pp. 148–149; Troitsky, 1952, pp. 63–64).

²⁰ Russian scientist Maria Vladimirovna Korogodina assumes that the template of that transcript was the copy kept in the Diocese of Zeta (Korogodina, 2024, pp. 215–217). See footnote. 10. However, her

far – there are no records about Saint Sava's role in the writing of this book (Belyakova & Shchapov, 1998, p. 360). It is inaccurate information found in the literature that this *Krmčija* was declared as generally obligatory for the Russian Church at the Council in Vladimir in 1274 (Belyakova et al., 2017, p. 22, 28). In the Ryazan *krmčija* from 1284, the oldest Russian transcript of Saint Sava's *Krmčija* and the second oldest in entire Russian manuscript tradition, on the white space at the bottom of page 25a, there is an inscription in cinnabar: *Kā. Pk+z* (6727 or 1219), as interpreted by Maria Vladimirovna Korogodina. She thinks that the template for the Ryazan *krmčija* was probably a transcript sent from Bulgaria, which may have been made from the copy from Saint Sava's era. In that text, which, according to this scientist, was longer in the Serbian copy, there is a recorded time when the *Krmčija* was written (Korogodina, 2024, pp. 218–220).

Parts of Saint Sava's *Krmčija* will be included in the East Slavic version (Belyakova et al., 2017, pp. 43, 48–59). It is in the basis of the *Krmčija* printed in Moscow in 1649–1653.²¹ As far as we know, there are two copies of it in our libraries: one in Matica srpska (Grbić, Minčić Obradović, Škorić, 1994, pp. 164–165) and the other in Chilandar (Radovanović, 1980, pp. 264–265).²² The copy previously found in the Monastery of Dragović (Mileusnić, s. a., [34]²³) has gone missing (Orlović, 2009, p. 113). In 1753, the Moscow *Krmčija* was kept in the Monastery of Rakovac (Ruvarac, 1903, p. 404; Vojnović, 2018, p. 334; see footnote. 3). It is also recorded in the Inventory of the Monastery of Hopovo from 1776 (Vojnović, 2018, p. 251). The Russian deputation in Vienna writes to the Russian empress in 1753 that Danilo Jakšić, the Bishop of Gornji Karlovac, sent the hegumen and two hieromonks to Russia to ask the empress for, among other things, "*kormchaya*" (Dimitrijević, 1922, pp. 71–72; See footnote. 3). The printed *Krmčija* was the official canon code for the Orthodox Church in Austria-Hungary (Milaš, 1884, p. 39; Troitsky, 1952, p. 1).²⁴ We should remember the frequently mentioned resolution of the Holy Bishops' Council of the Serbian Orthodox Church from 1939: "The *Krmčija* collection must be our official canonical collection until it has been replaced by a new one" (Resolutions, 1939, p. 356; see also Petrović, 2005, p. XIII).

claim about the absence of any traces of Saint Sava's *Krmčija* being known in the Bulgarian lands, except for its transcript for the Metropolitan of Kiev, is opposed by the Bulgarian transcript of the Mazurinskaya *Kormchaya*, an abridged version of Saint Sava's *Krmčija*, from the third quarter of the 14th century (Belyakova & Turilov, 2015, pp. 53–54, 55; Knyazevskaya, 2002; Knyazevskaya et al., 2002, pp. 513–515; Turilov, 2013, p. 43, 52). Moreover, the copy from Diocese of Zeta must have been kept in Bulgaria.

²¹ For the stages of the work on the edition and its content, see Belyakova et al., 2017, pp. 168–293, 412–447.

²² The first 25 sheets must have been copied from it in the Chilandar transcript of *Krmčija* between 1682 and August a 1685 (Bogdanović, 1978b, p. 156; Birkfellner, 1975, p. 186, 187; Prolović, 1986, p. 207; Stojanović, 1923, p. 196, No. 7086; Troitsky, 1952, p. 51). Without listing the source, S. Troitsky writes that the Russian printed *Krmčija* was brought to Chilandar by Arseny Sukhanov in 1655, upon the order of Russian Patriarch Nikon (Troitsky, 1957, p. 234).

²³ This book does not state the year of publication. It was published no later than 1984, when the most recent book used by the author was published (Mileusnić, s. a., p. [48]).

²⁴ Citing the study by Yaroslav Nikolaevich Shchapov (*Byzantine Eclogue of Laws in Russian Literature*, St. Petersburg, 2011), which is not available in Serbia, Belyakova writes that the Serbs used the texts from *Eclogue* included in the printed *Krmčija* for making a new compilation (Belyakova et al., 2017, p. 409). We assume that this refers to "Eclogue by Leo III or Constantine" (Troitsky, 1952, p. 2).

III. In the clerical-legal collections, “important characteristics of the Slavic medieval world are reflected. These very collections largely determined man’s everyday behaviour” (Belyakova, 2007, p. 128, our translation). The *Nomocanon* regulates both church life and the life of every believer (Petrović, 2005, p. XII). “In it, there is a source of large part of the knowledge of the medieval Serbs and it helped them, more than any other book, to build their worldviews – of the church, of the people and of the society, with all their complex problems” (Radojčić, 1949, p. 1). “Because of the diversity of its information, the *Nomocanon* was suitable for giving answers to a large number of those questions bothering the spirits of the medieval Serbs” (Radojčić, 1949, p. 1). Nikola Radojčić warns future publishers of the enterprise they will assume “if they want today’s generations to read from their editions about the greatness and importance of Saint Sava’s efforts and to feel to what extent the entire spiritual life of the Serbs, in its entire unique development, depended on this work by Saint Sava until the 19th century” (Radojčić, 1949, p. 2). In the City Law, the Serbs could find many legal definitions of rational character; it is, at the same time, a religiously and politically educational book (Radojčić, 1949, p. 3).

The idea of the symphony of the empire and the clergy is presented in the first chapter of the Collection of Justinian’s accounts in 87 chapters (Chapter 45 of the *Nomocanon*), which is an introduction to the sixth account (Petrović & Štavljanin Đorđević, 2005, pp. 624–625). The influence of the *Nomocanon* on the symphonic relationship between the Church and the state, the foundations of which were laid by Stefan Nemanja and further strengthened by Saint Sava’s work, can also be recognized in the councils; the rulers taking care of the preservation of the church property; in the endowments; the charter of Despot Đurađ and his son Lazar to Benedict, the Metropolitan of Novo Brdo and Gračanica, whose territories had been conquered by the Ottomans, granting him private ownership over the land until his death (Glušac, 2020, pp. 366–367, 368, 370, 371–377). The achievement of this symphony is indicated during the reign of Prince Lazar, as well as in Dušan’s Code and in the charters of earlier rulers and church leaders (Petrović, 1990, pp. 73–98). The cooperation between the Church and the state and the application of the *Nomocanon* are corroborated by the Second Žiča Charter of King Stafa the First-Crowned and his son Radoslav, issued between 1224 and 1227, where marital relations are regulated (Stefan Prvovenčani, 1999, pp. 116–123, 178). Saint Sava’s decisive and broad activities in that respect are described by his biographer: after the Council in Žiča (1220 or 1221),²⁵ Sava sent archpriests throughout his fatherland, ordering them to wed the unwedded couples (Domentijan, 2001, pp. 244–245). The trace about it has been evidently preserved in the folk song “Saint Sava and the Shepherd”. This is what Saint Sava tells the young shepherd who promised to marry pretty shepherdess Janica, but just kissed her white face and left her:

“Call pretty Janica,
And I shall wed thee to her by law” (Ćorović, 1927, p. 12).

Important information about the subsequent work of the Church in this field is provided by the articles about marriage, which were to a large extent kept in the abridged

²⁵ Scoemstosts have different opinions about the exact time when this Council was held – in 1221 or in 1220. (Soloviev, 1953, p. 37), 1221. (Jevtić, 2000, p. 90; Petrović, 2003, p. 30).

version of the *Nomocanon* (State Historical Museum of Russia, Collection of A. I. Khudov, 76). Its remaining content deserves attention regarding the application of the *Nomocanon*: the selection of the rules with their interpretations, 26 rules of Saint Basil of Ostrog "About Sinners"²⁶, some other rules, Justinian's collection "About slaves" as the only one of the emperor laws, and from the educational part – the Epistle of Beatified Chersonizets Nilus to presbyter Haricles (Belyakova, 2007, p. 128; Turilov, 2013, pp. 51–52).

Anatoly Arkadyevich Turilov notes that an important element in the Serbian tradition from the second half of the 12th century to the middle of the 14th century was the dynastic cult of ancestors – rulers and hierarchs ("the Nemanjić Linage") which became a general state cult in Serbia, distinguishing it among the medieval Slavic nations, and the autocephalous church, whose foundation is associated with the ruling dynasty (Turilov, 1995, p. 157). In it, the specific ideology of the Serbian state and the Church is recognized, which has also been justified both in literature and in fine arts (Vojvodić, 2016, pp. 18–19, 23–24, 28–29, 34, 36–38).

Writing about the life of his father, Sava says that he "wants to teach us all to, in the manner it suits Orthodox, have true faith in God" (Saint Sava, 1998, p. 151, our translation). According to his biographer Domentijan, it was to true faith that Saint Sava dedicated his sermon at the above-mentioned Council in Žiča (Domentijan, pp. 226–243) on Ascension Day (Jevtić, 2000, pp. 94–104). The source used in that sermon is the translation of Mihailo Singel's Confessions of the Orthodox Faith²⁷, a supplementary article from the Old Slavic Krmčija (Shchapov, 1978, pp. 47–48), possibly translated in Old Russia.²⁸ Prelate Atanasije Jevtić thinks that Sava's sermon was an introduction to further reading of the Synodicon of Orthodoxy (Jevtić, 2000, pp. 92–93), which, in Vladimir Mošin's opinion, was prepared by Saint Sava after the Russian transcript (Mošin, 1959, p. 368, 371; Mošin, 1960; Turilov, 2007, 163). Both the Sermon and the Synodicon present divine dogmas which are "God's 'true faith', or the Orthodox faith of the Church confirmed and testified at seven Ecumenical Councils" (Jevtić, 2000, pp. 108–109). We consider it crucial in the formation of Serbian identity.

Nomocanon preserved the faith of the Serbs. In it, there is a number of anti-heretical articles, including those about the Messalians, with whom the Bogomils are identified (Petrović, 1995, pp. 11–20). Some chapters are anti-Latin, while the Ishmaelite faith is also mentioned (Petrović, 1997, pp. 5–19, 51–65). In Chapter 61, more than eighty heresies are described (Trifunović, 1988, p. 35).

IV. The place and importance of the Pandects of Nikon of the Black Mountain were not explored (Maksimovich, 2019) in Serbia during Saint Sava's life or later. Four Serbian transcripts and an excerpt (two sheets) have been kept (from the end of the 13th century and the third quarter of the 14th century) of the East Slavic translation of this monument, in an abridged form. The scope and importance of its clerical-legal part are indisputable

²⁶ This probably refers to the rules entitled "About the time (of warning) for sinners" (Petrović & Štavljanin Đorđević, 2005, pp. 546–549).

²⁷ The translation of the title of the work, according to Bishop Atanasije Jevtić, who also gives another translation of the title: An Account on the True (Orthodox) Faith (Jevtić, 2018, p. 400).

²⁸ This was stated in the presentation "A Source of Saint Sava's Sermon on the True Faith in Domentijan's Biography", at the International Scientific Conference "Saint Sava and Domentijan", held in Niš and Studenica on 26th and 27th May 2023. The paper is currently being prepared for publication.

(Turilov, 2014, p. 150, 491–492). Anatoly Arkadyevich Turilov supposes that this monument may also have been among “legal books” copied by Saint Sava in the Monastery of Filokala, and that he or one of his closest associates shortened it substantially in order to make it similar in form to *Nomocanon*. It may have been intended for the monasteries without the episcopal seats (Turilov, 2014, pp. 491–496).

Exploring the impact of Saint Sava’s comprehensive activities, including the above-mentioned written monuments, on the formation of Serbian identity will entail great efforts.

One of the fruits of his activity is the “glorious victory” of the Serbian army led by Prince Lazar in the Battle of Kosovo (Prologue Life of Prince Lazar, *Catalogue of the Cyrillic Manuscripts of Chilandar Monastery*, 425, mid-15th century, 157a).

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Aristinus. (2001). In: The Patriarch Alexis II of Moscow and all Rus’ (ed.). *The Orthodox Encyclopaedia*, 3 (236–237). Moscow: Cerkovno-nauchnyj centr “Pravoslavnaia enciklopediia” Available at: <https://www.pravenc.ru/text/75982.html> [In Russian]
- Avanesov, R. I. (1991). *Dictionary of Old Russian Language (XI–XIV centuries)*, (ed.). Vol. 4, Moscow: “Russkiy yazyk”. [In Russian]
- Belić, A. (1936). The participation of Saint Sava and his school in the creation of a new redaction of Serbian Cyrillic Monuments. In: *Svetosavski zbornik*, 1. *Rasprave*, 211–276. Beograd: Srpska kraljevska akademija. [In Serbian]
- Belyakova, E. V. (2002). Texts of Mazurin redaction and their origin. In: E. V. Belyakova, K. Ilievskaya, O. A. Knyazevskaya, E. I. Sokolova, I. P. Starostina, Y. N. Shchapov (eds.). *Mazurinskaya Kormchaya. Monument of Slavic Cultural Relations of 14th–16th Centuries. Study. Texts*, 11–54. Moscow: Izdatelstvo “Indrik”. [In Russian]
- Belyakova, E. V. (2007). About the Content of Khludov’s Nomokanon (Towards the History of “Zinar” Collection). *Starobulgarska Literatura*, 37–38, 114–131. Available at: <https://iriran.academia.edu/ElenaBelyakova?nbs=user> [In Russian]
- Belyakova, E. V. (2011). Regarding the Question of the Fate of the Collection of Justinian’s Novels of 93 Chapters in Slavic Kormchaya Books. *Russica Romana*, 17, 33–42. Available at: <https://iriran.academia.edu/ElenaBelyakova?swp=rr-ac-6193930> [In Russian]
- Belyakova, E. V., Moshkova, L. V., Oparina, T. A. (2017). *Kormchaya Kniga: From the Manuscript Tradition to the First Printed Edition*. Moscow – Saint Petersburg: Centr gumanitarnykh iniciativ. [In Russian]
- Belyakova, E. V., Shchapov, Y. N. (1998). Traditions of Saint Sava Serbian in Rus’. In: S. Ćirković (ed.). *International Scientific Meeting Saint Sava in Serbian History and Tradition*, 359–367. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. [In Serbian]
- Belyakova, E. V., Turilov, A. A. (2015). Kormchaya kniga. In: The Patriarch Kirill of Moscow and all Rus’ (ed.). *The Orthodox Encyclopaedia*, 16, 52–58. Moscow: Cerkovno-nauchnyj centr “Pravoslavnaia enciklopediia”. Available at: <https://www.pravenc.ru/text/2458663.html> [In Russian]
- Beneshevich, V. N. (1935). Corpus scriptorum juris graeco-romani tam canonici quam civilis. *Bulletin de L’Institut archéologique Bulgare* 9 (1), 137–144. [In Russian]

- Birkfellner, G. (1975). *Glagolitic and Cyrillic Manuscripts in Austria*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. [In German]
- Bogdanović, D. (1978a). Inventory of the Savina Monastery manuscripts. In: D. Medaković. *Monastery Savina: The big church. The Sacristy. Manuscripts*, 89–96. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu; Institut za istoriju umetnosti. [In Serbian]
- Bogdanović, D. (1978b). *Catalogue of the Cyrillic Manuscripts of Chilandar Monastery*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Narodna biblioteka SR Srbije. [In Serbian]
- Bogdanović, D. (1982). Inventory of Cyrillic Manuscripts in Yugoslavia. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. [In Serbian]
- Bogdanović, D., Štavljanin Đorđević, Lj., Jovanović Stipčević, B., Vasiljev, Lj., Cernić, L., Grozdanović Pajić, M. (2011). *Description of Cyrillic Manuscripts of the Visoki Dečani Monastery*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije. [In Serbian]
- Bondach, A. G., Popov I. N. (2010). John Zonaras. In: The Patriarch Kirill of Moscow and all Rus' (ed.). *The Orthodox Encyclopaedia*, vol. 24, 250–261. Moscow: Cerkovno-nauchnyj centr "Pravoslavnaja enciklopediya". Available at: <https://www.pravenc.ru/text/471214.html> [In Russian]
- Bulanin, D. M. (2017). 'Kormchaya kniga' and 'Kniga Kormciy' (The Semantics of the Titles of Two Ancient Russian Books). *Russkaya Literatura*, vol. 2, 5–18. Available at: http://lib2.pushkinskijdom.ru/Media/Default/PDF/RusLiteratura/%D0%A0%D0%9B_2017_2.pdf [In Russian]
- Bulatova, R. (1976). Who has copied the 1305 Rashka Kormchaya. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 29 (2), 15–26. [In Russian]
- Burgmann, L. (1995). Codex Vaticanus Graecus 1167 and Serbian Nomocanon. *Collection of Papers of the Institute for Byzantine Studies*, vol. 34, 91–106. Available at: <https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8936> [In German]
- Cernić, L. (1981). Some Observations on scribes of Ilovička Krmčija. *Arheografski prilozi*, vol. III, 49–64. Available at: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_F566CB4310060060C2E4F10093FF5BAD-1981-B003 [In Serbian]
- Ćorović, V. (1927). *Saint Sava in Folk Tradition*, (ed.). Beograd: Zadužbina Radojice J. Đurića. [In Serbian]
- Ćorović, V. (1928). Saint Sava's Writings, (ed.). *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, 1st Department, 17. Dela starih srpskih pisaca, book I. [In Serbian, Church Slavonic]
- Daničić, Đ. (1863). *Dictionary of Serbian Literary Antiquities*, vol. I. Biograd: Državna štamparija. [In Latin, Serbian]
- Dimitrijević, St. M. (1922). Materials for Serbian History from Russian Archives and Libraries. *Spomenik*, vol. LIII.
- Domentijan (2001). *The Life of Saint Sava*, Beograd: Srpska književna zadruga. [In Serbian, Church Slavonic]
- Dučić, N. (1877). Morača's Krmčija: Description of the manuscript. Photius' prefaces. The City Law. *Glasnik Srpskog učenog društva*, vol. VIII. [In Serbian]
- Glušac, J. (2020). The Impact of *Zakonopravilo* on the Creation of a Symphonic Relationship Between the State and the Church in the Middle Ages. In: A. Rastović, I. Komatina

- (eds.). *Stefan The First-Crowned and His Time*, 363–378. Beograd: Istorijski institut. DOI: [10.34298/9788677431396.19](https://doi.org/10.34298/9788677431396.19) [In Serbian]
- Grbić, D., Minčić Obradović, K., Škorić, K. (1994). *Matica srpska's Printed Cyrillic Books of the 15th–17th Centuries*. Novi Sad: Biblioteka Matice srpske. Available at: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=661&m=2#page/6/mode/2up> [In Serbian]
- Jagić, V. (1874). Descriptions and citations from some South Slavonic manuscripts. *Starine*, vol. VI, 60–111. [In Serbo-Croatian]
- Jevtić, A. (2000). *God of Our Fathers*. Manastir Hilandar. [In Serbian]
- Jevtić, A. (2018). *Patrology*, 3. Beograd: Episkopije Zahumsko-Hercegovačka, Zapadnoamerička i Pravoslavni Bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu. [In Serbian]
- Juhas-Georgievskaja, Lj. (2003). *The Life of St. Sava by Domentijan*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. [In Serbian]
- Knyazevskaya, O. A. (2002). Description of Manuscripts. 1. Mazurin copy. In: E. V. Belyakova, K. Ilievskaya, O. A. Knyazevskaya, E. I. Sokolova, I. P. Starostina, Y. N. Shchapov (eds.). *Mazurinskaya Kormchaya. Monument of Slavic Cultural Relations of 14th–16th Centuries. Study. Texts*, 73–84. Moscow: Izdatelstvo “Indrik”. [In Russian]
- Knyazevskaya O. A., Kobayak N. A., Lifshic A. L., Tihomirov N. B., Turilov A. A. (eds.) (2002). *Summary Catalogue of Slavic-Russian Manuscripts stored in Russia, the CIS and the Baltic States. 14th century*, 1. Moscow: Izdatelstvo “Indrik”. [In Russian]
- Korogodina, M. V. (2024). The Heritage of St. Sava in Rus’ and the History of the Early Copies of the Serbian Version of the Nomocanon. In: D. Bojović, J. Stošić (eds.). *Saint Sava and Domentijan: Proceedings of the International Research Conference, held on May 25–26, 2023 in Niš and Studenica monastery*, 213–223. Niš: Centar za crkvene studije (Odeljenje za svetosavske studije); Univerzitet u Nišu (Centar za vizantijsko-slovenske studije). Available at: <https://rasl.academia.edu/MariaKorogodina?swp=rr-ac-115509264> [In Russian]
- Maksimovich, K. A. (2019). Pandects. In: The Patriarch Kirill of Moscow and all Rus’ (ed.). *The Orthodox Encyclopaedia*, vol. LIV, 402–403. Moscow: Cerkovno-nauchnyj centr “Pravoslavnaia enciklopediia”. Available at: <https://www.pravenc.ru/text/2578801.html> [In Russian]
- Maksimovich, K. A. (2021). Syntagma of Canons. In: The Patriarch Kirill of Moscow and all Rus’ (ed.). *The Orthodox Encyclopaedia*, vol. LXIV, 77–78. Moscow: Cerkovno-nauchnyj centr “Pravoslavnaia enciklopediia”.
- Miklosich, F. (1862–1865), *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae: Guilelmus Braumueller. [In Latin]
- Miklosich, F. (1879²). *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, I. Wien: Wilhelm Braumüller. [In German]
- Milaš, N. (1884). *Savina Monastery's Krmčija*, Zadar. [In Serbian]
- Milaš, N. (ed.) (1886²). *The Canon Collection of the Holy Apostles, Ecumenical and Local Councils and Holy Fathers, accepted by the Orthodox Church*. Novi Sad. [In Serbian]
- Mileusnić, S. (s. a.). *Monastery Dragović*, Vrlika: Uprava manastira Dragovića. [In Serbian]
- Mošin, V. (1953). Dr Sergije Troitsky. How should be edited the Kormchaya of St. Sava. *Slovo*, vol. 2, 57–67.

- Mošin, V. (1955). *Cyrillic manuscripts of Yugoslavian Academy*, I. *Description of the manuscripts*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. [In Serbo-Croatian]
- Mošin, V. (1959). Serbian Redaction of the Synodikon of Orthodoxy. Text Analysis. *Vizantijskij vremennik*, vol. 16, 317–394. Available at: <https://web.archive.org/web/20220523075432/http://vremennik.biz/opus/BB/16/56919> [In Russian]
- Mošin, V. (1960). Serbian Redaction of the Synodikon of Orthodoxy. Texts. *Vizantijskij vremennik*, vol. 17, 278–353. Available at: <http://www.vremennik.biz/opus/BB/17/51739> [In Russian]
- Mošin V., Vasiljev Lj., Bogdanović D., Grozdanović Pajić M. (2017). *Manuscripts of the Museum of the Serbian Orthodox Church: Collection of Radoslav M. Grujić*, I. *Archeographic Description*, vol. 1. Beograd: Narodna biblioteka Srbije; Muzej Srpske pravoslavne crkve. [In Serbian]
- Orlović, S. (2009). *Monastery Dragović*. Beograd: Istina. [In Serbian]
- Panaiteescu, P. P. (1959). *Slavic Manuscripts of the Romanian Academy Library*, vol I. București: Editura Academiei Republicii populare Romîne. [In Romanian]
- Petrović, M. M. (1990). *On the Zakonopravilo or Nomocanon by Saint Sava. Treatises*, Belgrade: Culture. [In Serbian]
- Petrović, M. M. (ed.) (1991). *Zakonopravilo or The Nomocanon of Saint Sava. The Ilovisa Manuscript from 1262. Photoprint reproduction*. Gornji Milanovac: Dečje novine. [In Church Slavonic, Serbian]
- Petrović, M. M. (1995). *Mention of Bogomils – Babuni in the Nomocanon of St. Sava and "The Bosnian Church"*. Beograd: Manastir Svetog arhiđakona Stefana. [In Serbian]
- Petrović, M. M. (1997). *Saint Sava's Zakonopravilo on the Teachings of Muhammed*. Beograd: Manastir Svetog arhiđakona Stefana. [In Serbian]
- Petrović, M. M. (2003). Saint Sava as the Compiler and Translator of the Zakonopravilo – Serbian Nomocanon, *Istorijski časopis*, vol. 49, 27–45. Available at: [https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/assets/files/49\(2002\).pdf](https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/assets/files/49(2002).pdf) [In Serbian]
- Petrović, M. M. (2005). Preface. In: M. M. Petrović, Lj. Štavljanin Đorđević (eds). *Zakonopravilo of Saint Sava*, 1. Beograd: Istorijski institute *Zakonopravilo of Saint Sava*, 1 (XI–XX). Beograd: Istorijski institute. [In Serbian]
- Petrović, M. M., Štavljanin Đorđević Lj. (eds.) (2005). *Zakonopravilo of Saint Sava*, 1. Beograd: Istorijski institute. [In Church Slavonic, Serbian]
- Pichkhadze, A. A. (2011). *Translation Activity in the Pre-Mongol Russia: A Linguistic Aspect*. Moscow: Rukopisnye pamyatniki Drevnej Rusi. [In Russian]
- Popov, I. N. (2016). Manuel I Komnenos. In: The Patriarch Kirill of Moscow and all Rus' (ed.). *The Orthodox Encyclopaedia*, vol. 43, 387–397. Moscow: Cerkovno-nauchnyj centr "Pravoslavnaia enciklopediia". [In Russian]
- Prolović, J. (1986). Serbian Manuscripts from the 13th and 14th Century in Wien and the Monastery Chilandar, *Hilandarski zbornik*, vol. 6, 163–269 + 36 tables with drawings and 77 photographs of the manuscripts. Available at: <https://athoslibrary.blogspot.com/2019/02/6-recueil-de-chilandar-6.html> [In Serbian]
- Radojčić, N. (1949). Noblemen in the City Law of Saint Sava's Nomocanon. *Glas Srpske akademije nauka*, vol. CXCI, 1–14.

- Radovanović, J. (1980). Russian and Romanian Printed Books of the 17th century in the Chilandar Monastery Library. *Arheografski prilozi*, vol. 2, 229–325. Available at: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_F566CB4310060060C2E4F10093FF5BAD-1980-B002 [In Serbian]
- Reinhart, J. (1983). East Slavic Influence in the Old Serbian Kormchaya. In: *Venskie doklady k IX Mezhdunarodnomu s'ezdu slavistov v Kieve*. Wien: Institut für slawistik der Universität Wien, 1–80. [In Russian]
- Reinhart, J. (1985). Lexical layers in Saint Sava's Krmchiya. In: *Scientific gathering of Slavic experts on the occasion of Vuk's days: papers and announcements*, vol. 14 (1), 67–78. Beograd: Međunarodni slavistički centar. [In Serbian]
- Resolutions of the Holy Bishops' Council (1939, July, 9 /22/). *Glasnik. Službeni list Srpske pravoslavne patrijaršije*, 15 i 16, 355–358. [In Serbian]
- Ruvarac, D. (1903). The 1753 Description of Serbian Fruška Gora Monasteries. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija. [In Serbian]
- Saint Sava (1998). *The Collected Works*. Edited and translated by T. Jovanović. Beograd: Srpska književna zadruga. [In Serbian, Church Slavonic]
- Shchapov, Y. N. (1978). *Byzantine and South Slavic Legal Heritage in Rus' in the 11th – 13th centuries*. Moscow: Izdatelstvo "Nauka". [In Russian]
- Silvestrova E. V., Belyakova, E. V. (2018). The Novels of Justinian. In: The Patriarch Kirill of Moscow and all Rus' (ed.). *The Orthodox Encyclopaedia*, vol. 51, 544–552. Moscow: Cerkovno-nauchnyj centr "Pravoslavnaia enciklopediya". Available at: <https://www.pravenc.ru/text/2577789.html> [In Russian]
- Sobolevsky, A. I. (1901). Materials and studies in the field of Slavic Philology and Archaeology, *Sbornik Otdeleniya russkago yazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk*, 88 (3). [In Russian]
- Soloviev, A. (ed.) (1926). *Selected Monuments of Serbian Law (from the 12th to the end of the 15th century)*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona. [In Church Slavonic, Serbian]
- Soloviev, A. (1932). Saint Sava's Nomocanon and its new copies. *Brastvo*, vol. 26, 21–43. [In Serbian]
- Soloviev, A. (1953). *Evidences of Orthodox Sources about Bogomilism in the Balkans*. Sarajevo: Štamparski zavod "Veselin Masleša". [In Serbian]
- Speranskij, M. (1930). On the Occasion of the New Edition of Saint Sava's Writings, *Byzantinoslavica*, 2 (1), 259–274. [In Russian]
- Speranskij, M. N. (1960). *From the History of Russian-Slavic Literary Relations*. Moscow: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo Ministerstva prosveshcheniya RSFSR. [In Russian]
- Sreznevsky, I. I. (1971). The 13th–14th century Serbian copy of Kormchaya. *Starine*, vol. 3, 189–202. [In Serbo-Croatian]
- Stanković, R. (1998). Savina Monastery manuscripts: Watermarks and Dating, *Arheografski prilozi*, vol. 20, 265–367. Available at: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_F566CB4310060060C2E4F10093FF5BAD-1998-B020 [In Serbian]
- Stefan Prvovenčani (1999). *The Collected Works*. Preface, translation and comments by Lj. Juhas-Georgievska. Edition in Serbian Slavonic by T. Jovanović. Beograd: Srpska književna zadruga. [In Serbian, Church Slavonic]

- Stjepanović, S., Gligić, S. (2019). *Sarajevo copy of Saint Sava's Zakonopravilo from the 14th century: Phototype edition*. (eds.) Dobrun: "Dabar" Izdavačka kuća Mitropolije dabroboanske. [In Church Slavonic, Serbian]
- Stojanović, Lj. (1923). *Old Serbian Notes and Inscriptions*, IV, (ed.). Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija. [In Serbian]
- Šafarik, P. J. (2004). *History of Serbian Literature*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Vukova zadužbina; Matica srpska. [In Serbian]
- Štavljanin Đorđević, Lj. (1996) One more look on russianisms in Ilovichka Kormchaya. *Arheografski prilozi*, vol. 18, 55–67. Available at: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_F566CB4310060060C2E4F10093FF5BAD-1996-B018 [In Serbian]
- Štavljanin Đorđević, Lj. (2003). On the forms of indefinite pronouns with interpolated prepositions in Saint Sava's "Zakonopravilo". *Arheografski prilozi*, vol. 25, 33–38. Available at: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_F566CB4310060060C2E4F10093FF5BAD-2003-B025 [In Serbian]
- Štavljanin Đorđević, Lj. (2004–2005). Chelka – Russianisms or Serbism in Saint Sava's Zakonopravilo, *Arheografski prilozi*, vol. 26-27, 531–533. https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_F566CB4310060060C2E4F10093FF5BAD-2004-B026-27 [In Serbian]
- Štavljanin Đorđević, Lj. (2005). Preface. In: M. M. Petrović, Lj. Štavljanin Đorđević (eds.). *Zakonopravilo of Saint Sava*, 1. Beograd: Istorijski institute *Zakonopravilo of Saint Sava*, 1 (XXI–XXX). Beograd: Istorijski institut. [In Serbian]
- Štavljanin Đorđević, Lj., Grozdanović Pajić, M., Cernić L. (1986). *Description of the Cyrillic Manuscripts of the National Library of Serbia*, I. Beograd: Narodna biblioteka Srbije. [In Serbian]
- Trifunović, Đ. (1988). An Overview of the Most Ancient Heresies in Saint Sava's Kormchaya. *Raška baština*, vol. 3, 35–38. [In Serbian]
- Trifunović, Đ. (ed.) (2013). *The Ilovica Manuscript of the Nomocanon of Saint Sava 1262–2012. Memorial Publication*. Nikšić: Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, Podgorica. [In Serbian, Church Slavonic]
- Troitsky, S. (1949). Who has translated Krmchiya with Interpretations? *Glas Srpske akademije nauka*, vol. CXCI, 119–142. [In Serbian]
- Troitsky, S. V. (1952). How should be edited the Kormchaya of St. Sava (Nomocanon with Commentary). *Spomenik*, vol. CII. [In Serbian]
- Troitsky, S. (1955). Did the Slavic Nomocanon with Interpretations exist before Saint Sava? *Slovo* vol. 4–5, 111–122. [In Serbian]
- Troitsky, S. (1957). Report of Retired University Professor Sergey Troitsky, PhD, on his stay in the USSR, *Glasnik Srpske akademije nauka*, 8 (2), 233–240. [In Serbian]
- Troitsky, S. (1966). Nomocanons of Chilandar. *Hilandarski zbornik*, vol. 1, 51–81. Available at: <https://athoslibrary.blogspot.com/2017/12/1-recueil-de-chilandar-1.html> [In Serbian]
- Turilov, A. A. (1995). Ethnic and Cultural Self-Consciousness of the Serbs in the end of 14th–15th centuries. In: G. G. Litavrin, B. N. Florya, G. P. Mel'nikov, A. I. Rogov (eds.). *Ethnic Self-Consciousness of the Slavs in the 15th century*, 157–177. Moscow: "Nauka". [In Russian]
- Turilov, A. A. (2007). The Old Russian Influences. In: The Patriarch Alexis II of Moscow and all Rus' (ed.). *The Orthodox Encyclopaedia*, vol. 16, 162–171. Moscow: Cerkovno-nauchyj

- centr “Pravoslavna enciklopedija”. Available at: <https://www.pravenc.ru/text/180423.html> [In Russian]
- Turilov, A. A. (2011). From the History of the Russian-South Slavonic Literary Relations of the 12th–13th centuries – new and forgotten, *Russica Romana*, vol. 17, 9–32. Available at: <https://inslav.academia.edu/AnatolyTurilov?swp=rr-ac-6238240> [In Russian]
- Turilov, A. A. (2013). On the Dating and Provenance of Two Serbian Parchment Copies of the Book of Canons (Kormchaya) of St Sava. *Slavjanskij almanach* 2012, 43–63. Available at: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2013_almanakh.pdf [In Russian]
- Turilov, A. A. (2014). *Studies on The Slavic and Serbian Middle Ages*. Beograd: Čigoja štampa. [In Russian, Serbian]
- Vojnović, Ž. (2018). *Monastery Libraries on the Territory of the Metropolitanate of Karlovci in XVIII Century* (doctoral dissertation). Filološki fakultet, Beograd. Available at: <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10680/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y> [In Serbian]
- Vojvodić, D. (2016). On the Boundary Among Worlds and Cultures – the Essence and Spaces of Serbian Medieval Art. In: D. Vojvodić, D. Popović (eds.). *Sacral Art of the Serbian Lands in the Middle Ages*, 13–39. Beograd: Srpski komitet za vizantologiju; JP Sužbeni glasnik; Vizantološki institute SANU. [In Serbian]
- Yatsimirsky, A. I. (1900). Small Texts and Notes on Old Slavic and Russian Literature. *Izvestiya Otdeleniya russkago yazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk*, 5 (4), 1261–1263. [In Russian]
- Žužek, I. (1964). *Kormčaja Kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*. Roma: Pont. Institutum Orientalium Studiorum.